

**İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA KATILAN İKİ TÜRK'ÜN HATIRA KİTAPLARI: CENGİZ DAĞCI
VE MUSA RAMAZAN**

Ayşe Bengisu AKDAĞ*

ÖZ

İkinci Dünya Savaşı dönemi, pek çok millet için acı dolu yıllardı ancak Sovyet Rejimi altındaki Türkler, mecburen tarafı oldukları bu savaşta, savunmadıkları ülkelerin cephelerinde en ön safta mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Dünya ve Türk edebiyatında bu dönemi anlatan pek çok hikâye, roman yayınlanmıştır. Hatıra türü ise bireylerden yola çıkarak dönemin panoramasını farklı bir dille, çeşitli gerçek yaşantılarla gözler önüne sermekte ve savaşın iç yüzüne dair çok sayıda ayrıntıyı ortaya çıkarmaktadır. İkinci Dünya Savaşı'nda cephelere götürülen özellikle okumuş, eğitilmiş Türklerden hatıralarını kaleme alanlar sayesinde bugün Türklerin yaşadığı trajedi daha farklı bir pencereden idrak edilebilmektedir. Bu makalede ilk olarak çeşitli coğrafyalardan Türk yazarların şimdiki kadar üzerinde pek durulmamış, inceleme yapılmamış İkinci Dünya Savaşı hatıra kitapları hakkında bilgi verilmiştir. Ardından bu türe örnek olarak Musa Ramazan'ın ve Cengiz Dağcı'nın savaş hatıraları karşılaştırılmıştır. Kırım Türkü Cengiz Dağcı ve Kafkasya Türkü olan Musa Ramazan İkinci Dünya Savaşı'na pek çok cephede, pek çok açıdan tanıklık etmiş ve yaşadıklarını yazıya geçirebilmiş sanatçı şahsiyetlerdir. Zorlu savaş sürecinde ikisi de Sovyet Rusya tarafından zorla silah altına alınmış, Almanlara esir düşmüş, esir kamplarında geçen insanlık dışı dönemlerden sonra vatansız kalmış ve bu uğurda mücadele vermişlerdir. Her iki yazar da bütün bu yaşanmışlıkları aradan yıllar geçtikten sonra yine aynı dönemlerde kaleme alırlar. Ortak bir coğrafyada birbirlerinden habersiz ortak bir kaderi paylaşan iki Türk'ün de savaş boyunca sığınağı "sanatı" olur. Bu makalede amaç, tarihi gerçeklik göz önünde bulundurularak, hatıra yazarları aracılığıyla İkinci Dünya Savaşı'nda Türklerin yaşadıklarını gözler önüne sermek, hadiselerin bizzat tanığı olan kişilerin bakış açıları ile yaşananları değerlendirmektir. Amaç; hatıra yazarlarının yaşadıklarına yönelik duygu ve düşüncelerini nasıl ifade ettiklerini ortaya çıkarmak, yazarların ruh dünyalarını karşılaştırmak ve savaşın insanî yönünü tespit etmektir. İncelenen eserlerdeki olayların anlatılması, yazarların yaşadığı ortak ve farklı durumların tespit edilmesi ve bir karşılaştırmaya gidilmesi izlenen yöntem olmuştur.

Anahtar Kelimeler: İkinci Dünya Savaşı, Hatıra, Cengiz Dağcı, Musa Ramazan.

MEMOIRS OF TWO TURKS WHO PARTICIPATED IN THE SECOND WORLD WAR:

CENGİZ DAĞCI AND MUSA RAMAZAN

ABSTRACT

The period of the Second World War was painful years for many nations, but the Turks under the Soviet Regime had to fight on the front lines of the countries they did not defend in this war, in which they were forced to take a side. Many stories and novels describing this period in world and Turkish literature have been published. The memoir genre, on the other hand, reveals the panorama of the period in a different language, with various real experiences, and reveals many details about the inner face of the war. Thanks to those who were taken to the fronts in the Second World War, especially educated Turks, who wrote their memories, the tragedy experienced by the Turks today can be understood from a different window. In this

---

* Bursa Uludağ Üniversitesi, Yeni Türk Edebiyatı Ana Bilim Dalı Doktora Öğrencisi, a.bengisu.akdag@gmail.com, Orcid ID: 0000-0001-9660-1764

article, firstly, information is given about the Second World War memoirs of Turkish writers from various geographies, which have not been emphasized until now. Then, the war memories of Musa Ramazan and Cengiz Dağcı were compared as an example of this genre. Cengiz Dağcı, a Crimean Turk, and Musa Ramazan, a Caucasian Turk, are artistic personalities who witnessed the Second World War on many fronts and in many ways and were able to write their experiences. During the tough war, both of them were forcibly recruited by Soviet Russia, captured by the Germans, became stateless after the inhumane periods in prison camps, and they fought for this cause. Both writers write all these experiences in the same period, after many years have passed. Unbeknownst to each other in a common geography, sharing a common destiny, both Turks' shelter becomes their "art" during the war. The aim of this article is to reveal the experiences of the Turks in the Second World War through memoir writers, considering the historical reality, and to evaluate the experiences from the perspectives of the people who were the witnesses of the events. The aim is; to reveal how the writers of the memoirs express their feelings and thoughts about their experiences, to compare the spirit worlds of the writers and to determine the human side of the war. Explaining the events in the examined works, determining the common and different situations experienced by the authors and making a comparison have been the method followed.

Key Words: Second World War, memory, Cengiz Dağcı, Musa Ramazan.

Giriş

Kişilerin yaşadıkları, unutamadıkları ve üzerinden uzun zaman geçtikten sonra kaleme aldıkları geçmişe dair anlatılar olan hatıralar, bir edebî tür olarak tarihe, toplumların siyasi geçmişlerine ayna tutar. Hatıralar bu sosyal ortamda yaşayan ve eser veren yazarları hakkında da daha ayrıntılı bilgiler edinilmesini sağlar. Özellikle afet, salgın, kaos gibi beklenmedik, bireyin ve toplumun hayatını alt üst eden olayların yaşandığı dönemlerin tanıdığı olanların daha sonra bu yaşanmışlıkları anlatma ihtiyacı ile kaleme kâğıda sarılmaları doğaldır.

Bireyleri ve toplumları derinden etkileyen, sivillerin hazırlıksız yakalandığı ve felâket saçan olaylardan biri de şüphesiz savaşlardır. Savaşlar toplumların büyük acılar, değişiklikler, dönüşümler yaşadıkları önemli dönemlerdir. Savaş dönemleri, "geçmişte yaşanan ve unutulamayan" olaylar olarak pek çok ünlü ismin hatıralarına konu olmuştur. Orhan Okay'ın ifadesiyle;

"Genellikle askeri şahısların yazdıkları belgelere dayanan, hatta birliklerin harekât şemalarını ihtiva eden harp hatıraları yalın ve objektif bir ifadeyle kaleme alınmıştır. Sanatkarların özellikle edebiyatçıların hatıralarında ise kişi ve olaylarla beraber hatıra sahibinin intiba, duygu ve sübjektif yorumları üsluba da tesir eden edebi bir dille anlatılır" (Okay 1997).

Savaşa bizzat dahil olan veya tanıklık eden sanatçılar toplumlarının bu sancılı dönemlerinde yaşadıklarını edebî bir amaç da güderek anlatırlar. Üzerinden zaman geçtikten sonra kaleme alınan bu hatıralar olaylardaki ayrıntıları farklı pencerelerden gözler önüne seren, bireyin özelinde toplumu yansıtan önemli eserlerdir.

Yakın tarihte dünyayı derinden etkileyen ve üzerine pek çok eser yazılan, en büyük acı değişimlerin yaşandığı olaylardan biri de İkinci Dünya Savaşı'dır. 1939 yılında bir yanda Almanya'nın diğer yanda Sovyet Rusya'nın Polonya'yı işgal

etmeleriyle başlayan süreç, Finlandiya ve Norveç gibi Kuzey Avrupa ülkelerinin de savaşa çekilmesiyle ilerledi. Almanya'nın Belçika ve Hollanda'yı kısa sürede işgal etmesi, İtalya'nın önce Fransa'ya sonra Yunanistan'a savaş ilan etmesi, böylece Kuzey Afrika'da da cephe açılması ile giderek büyüyen savaş, sonunda Avrupa'dan çıkıp yine bir "Dünya Savaşı" haline gelen büyük bir muharebeye dönüştü.¹ Yıllarca süren bu savaşta milyonlarca insan hayatını kaybetmiş, milyonlarcası savaşın getirdiği acılarla ayakta kalmaya çalışmıştır. Binlerce yerleşim yeri, şehir, kasaba, köy harabeye dönmüş, onlarca ülkede insanlar benzerine rastlanmamış maddî ve manevî sıkıntılarla karşı karşıya kalmıştır. Çok sayıda cephede, ülkede, birbirinden kilometrelerce uzakta insanı aynı acılara boğan bu savaş Sovyet rejimi altında yaşayan soydaşlarımızı da büyük oranda etkilemiştir.

Çarlık Rusya'sının Türk yurtlarını işgal etmesiyle başlayan, insanları inançlarından ve millet bilincinden uzaklaştırma politikası ile devam eden süreçte Müslüman Türkler bölgede büyük sıkıntılar çekmişlerdir. Ekim 1917'deki Komünist İhtilali sonrasında ise milli yönetim vaatleri bölgedeki Türkleri heyecandırdıysa da bu yönetim de beklendiği gibi gerçekleşmemiş ve Türkler daha zorlu bir sürece girmiştir. Milli ve İslamî yönetimlere Sovyet Rusya yönetimi karşı çıkmış ve bu milli cumhuriyetleri ortadan kaldırmıştır. Bu oluşum zamanla Müslüman Türklerde Sovyet Rusya aleyhine gelişse de II. Dünya Savaşı döneminde Sovyet Ordusu'nda silah altına girmek zorunda kalmışlardır. (Hayit 1987) Sovyetler Birliği içerisinde Kazan ve Kırım Tatarlarından Başkurlara, Çuvaşlardan Kazaklara, Kırgızlardan, Özbeklere Türkmenlere, Azerbaycan Türklerine Ahıska Türklerine Karaçay-Balkarlara ve Gagavuzlara kadar pek çok Türk topluluğu II. Dünya Savaşı'nda Sovyet Ordusu içerisinde Nazi Almanya'sına karşı ön safta savaşmış ve büyük kayıplar vermiştir. Türkler ayrıca savaş içinde ve dışında cephede ve esarete insanlık dışı türlü işkencelere maruz kalmış, evlerinden, ailelerinden ayrı düşmüşlerdir. II. Dünya Savaşı'nda Sovyet ordusuna asker olarak alınan ardından Nazilere esir düşen Türk asıllı askerler tarihin en ağır trajedilerinden birini yaşamışlardır. Burada dikkat çeken nokta, "*Dünya tarihi, Stalin dönemi sürgünlerini bilmekle birlikte, sürgün edilenlerin ve sürgün sebebiyle telef olanların önemli bir bölümünün Türkler (Kırım Tatarları, Ahıskalar, Karaçaylar) olduğunu algılamamakta, bunu bu biçimde ifade etmemektedir.*" (Naskali ve Şahin 2007:8). Çilesi savaşın bitmesiyle sona ermeyen Türkler, dünya tarafından dile getirilmeyen, ancak kendi zihinlerine kazınan bu trajedileri elbette ifade etme ihtiyacı hissetmişlerdir. Savaş sonrasında sağ kalmayı başaran okumuş yazmış kimseler yaşadıklarını ve tanık olduklarını hikâye, roman, anı gibi türler içerisinde kaleme almışlardır.

1. İkinci Dünya Savaşı Hatıralarını Yazan Yazarlar ve Eserleri

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'na bizzat katılmadığı için Türk Edebiyatında doğrudan cepheyi anlatan hatıralar bulunmamaktadır. Savaşın Türkiye'deki ekonomik, sosyal ve bireysel etkileri üzerinde duran eserler kaleme alınmıştır. Bunun yanı sıra Türkiye dışındaki Türklerin ve Polonya, Yugoslavya, İngiltere, Fransa, Almanya, Rusya

---

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Fahir Armaoğlu. 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995. Timaş Yay., İstanbul: 2016.

gibi devletlerin ve buralarda yaşayan etnik grupların savaş sırasındaki durumlarını yansıtan yazarlarımız da bulunmaktadır.² Ayrıca Türkiye dışında yaşamış olan ama eserlerini Türkiye Türkçesi ile yazmış olan yazarlar da bulunmaktadır.

İkinci Dünya Savaşı'nda cephelere götürülen özellikle okumuş, eğitilmiş Türklerden anılarını kaleme alanlar sayesinde bugün Türklerin yaşadığı trajedi daha farklı bir pencereden idrak edilebilmektedir. Bu eserlerden Cebbar Ertürk'ün *Kızılordu'dan Kafkas Milli Lejyonuna Bir Türk'ün II. Dünya Harbi Hatıraları* Türkiye'de ancak 2005 yılında basılmış olan önemli bir hatıradır.³ XVII. yüzyılın başlarında aile büyükleri Karabağ'dan gelen Ertürk, 1915'te Erivan yakınlarında dünyaya gelmiştir. Fen Bilimleri alanında tahsilini tamamlayan ve çeşitli kademelerde resmi görevlerde bulunan Cebbar Ertürk, II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla 23 Haziran 1941 tarihinde askere alınarak Iğdır yakınlarındaki Rus birliklerinin emrine verilmiştir. Savaşın ilerleyen zamanlarında Almanlara esir düşen yazar, burada Türkistan lejyonu içinde geçen günlerden sonra Almanların yenilgisi üzerine çeşitli göçmen kamplarında uzun zaman geçirmek durumunda kalmıştır. 1949 yılının sonlarına doğru içinde bulunduğu bir kabileyle Türkiye'ye gelebilmiştir. II. Dünya Savaşı boyunca kendi ailesi ve yakın çevresi etrafında gördüğü, tanık olduğu, yaşadığı olaylar onu anılarını yazmaya sevk etmiştir.⁴

Aynı dönemi ve olayları anlatan bir diğer hatıra kitabı Özbek asıllı Hüseyin İkrâm Han'a ait olan "*Bir Türkistanlının İkinci Dünya Savaşı Hatıraları*"⁵dir. 1917 yılında dünyaya gelen 1939'da hukuk fakültesini dereceyle bitirmiş olan Hüseyin İkrâm Han aynı yıl II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Sovyet ordusuna alınır. Benzer şekilde Almanlara önce esir, ardından asker olur. Esir hayatı farklı kamplarda devam eden yazar, savaş sonrası dönemde ABD'ye giderek üniversitelerde Özbek dili üzerine dersler vermiş ve çeşitli yayın kuruluşlarında milli kültür çalışmaları yapmıştır. İlerleyen yıllarda Almanya'ya dönerek çalışmalarına devam eden ve 2005'te vefat eden Hüseyin İkrâm Han İstanbul'da defnedilmiştir. Savaş hatıralarını "*bin bir sıkıntı çekerek vatan hürriyeti için mücadele eden bütün Türkistanlı yurttaşlarına ithaf*" eden Hüseyin İkrâm Han'ın eseri, içerisinde yazara ve döneme ait çok sayıda fotoğrafı da barındıran önemli bir belge niteliğindedir.⁶

Müstacib Ülküsal'ın Türklerin II. Dünya Savaşı öncesi ve sonrası bu coğrafyada yaşadıklarını cephe gerisinden anlatan "*Kırım Yolunda Bir Ömür Hatıralar*"⁷, "*II. Dünya*

² Geniş bilgi için bkz. Alev Sınar. 2003. *Türk Roman ve Hikayesinde İkinci Dünya Savaşı*. Dergâh Yay.

³ Bkz. Cebbar Ertürk. 2005. *Kızılordu'dan Kafkas Milli Lejyonuna Bir Türk'ün II. Dünya Harbi Hatıraları*. haz. Erol Cihangir, Turan Kültür Vakfı.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Özcan. 2005. "Muhaceret Neslinden Bir İsim; Cebbar Ertürk". *Türk Yurdu*. S. 214, Haziran, s.55-59.

⁵ Bkz. Hüseyin İkrâm Han. 1999. *Bir Türkistanlının İkinci Dünya Savaşı Hatıraları*. Bedir Yayınevi, İstanbul.

⁶ Eser ve yazar hakkında bkz. Nurettin Gemici. 2017. "Baymirza Hayit'in Çok Az Bilinen Bir Dostu:

'Hüseyin İkrâm Han'" *Doğumunun 100. Yılında Baymirza Hayit ve Günümüzde Türkistan Tarihi Araştırmaları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*. İstanbul.

⁷ Bkz. Müstecib Ülküsal. 1999. *Kırım Yolunda Bir Ömür*. Ankara.

*Savaşı'nda 1941-1942 Berlin Hâtıraları ve Kırım'ın Kurtuluş Dâvası*⁸ adlarında iki hatıra kitabı, Azam Haşimi'nin "*Semerkant ve Buhara'da Kanlı Günler*"⁹ adlı yeni tercüme edilen, II. Dünya Savaşı öncesi döneme biraz daha farklı bir coğrafyadan ama benzer yaşanmışlıklardan bakan hatırası ve II. Dünya Savaşı döneminde ailesiyle beraber sürgünü yaşayan, genç yaşında en acı olaylara tanık olan Karaçaylı Seyit Laypan'ın 1991'de yayımlanan ve Türkiye Türkçesine hâlâ tercüme edilmemiş olan otobiyografik romanı "*Gürge Kün*" gibi eserler de bu dönemi Türklerin yaşadıkları açısından aydınlatan edebî ürünlerden bazılarıdır. Karaçaylı yazar ve gazeteci Seyit Laypan 1991 yılında yayımlanan *Gürge Kün* romanında on sekiz yaşında Üçköken vadisindeki köyünden ailesi ve bütün köy halkı ile birlikte sürgüne gönderilişinin ve sürgünde yaşadığı on dört yılı anlatır. Seyit Laypan'ın bu eserinde resmî kaynaklarda bulunmayan ve sürgünün nasıl gerçekleştirildiği hakkında ayrıntılı bilgiler yer almaktadır.¹⁰ 1916'da Dağıstan'da dünyaya gelen ve 2020'nin şubat ayında İstanbul'da vefat eden Sefer Aymergen'in anılarından yola çıkarak kaleme aldığı *Son Köprü* (1992), *Tayga Mahkumları* (1995), *Sisli Körfez* (1997) adlı otobiyografik romanları da bu konudaki önemli eserlerdendir.

Biri Kırım'dan biri de Kafkasya'dan Sovyet Ordusu içinde savaşa dahil olmuş, Almanlara esir düşmüş ve savaş bitiminde "vatansız" kalmış olan Cengiz Dağcı ve Musa Ramazan da II. Dünya Savaşı anılarını kaleme alan yazarlardandır. Cengiz Dağcı hatıralarının dışında romanlarına da II. Dünya Savaşı'nda yaşadıklarını yansıtmıştır. İsa Kocakaplan'ın ifadesiyle "*Cengiz Dağcı İkinci Dünya Savaşı'nda bir kolumuzun kesildiğini bize duyuran insandır.*" (Kocakaplan 2010: 96). Dağcı kendisi de "*Sanatlar arasında en büyüğü ve en önemlisi yazılı sanattır. Bir millet kendi varlığını edebiyatta bulur ve varlığını kendi edebiyatıyla ifade eder.*" (Dağcı 1998: 12). diyerek hatıralarını yazmasının sebebinin ve bu eserlerin önemini de göstermiş olur.

İki yazar da yıllar sonra savaş anılarını Türkiye Türkçesi ile yayınlamışlardır. Bu eserler edebî yönü bulunan etkili anlatıma sahip metinlerdir. Musa Ramazan, 1941'de Alman orduları Rusya'ya savaş ilan ettiğinde henüz on dokuz, Cengiz Dağcı da yirmi iki yaşında birer gençtir. İkisi de II. Dünya Savaşı'nda Sovyet askeri olarak cepheye gönderilir, zorlu savaş sürecinde ikisi de Almanlara esir düşer, esir kamplarında geçen insanlık dışı dönemlerden sonra vatansız kalır ve bu uğurda mücadele verirler. Ramazan da Dağcı da bütün bu yaşanmışlıkları anılar şeklinde ve yine aynı dönemlerde kaleme alırlar. Musa Ramazan anılarını 2001'de¹¹, Cengiz Dağcı da 1998'de¹², Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin dağılmasının ardından yayınladı.

⁸ Bkz. Müstecip Ülküsal. 1976. *II. Dünya Savaşında Berlin Hatıraları ve Kırım'ın Kurtuluş Davası*. İstanbul.

⁹ Bkz. Azam Haşimi. 2018. *Semerkant ve Buhara'da Kanlı Günler 1917 Bolşevik Devriminden Sonra*. Kalender Yayınevi, çev. Yusuf Karaca, İstanbul.

¹⁰ Ufuk Tavkul, *İkinci Dünya Savaşı ve Türk Dünyası* kitabında yayınlanan "İkinci Dünya Savaşında

Kafkasya" başlıklı makalesinde kitaptan bazı bölümlerin çevirisine de yer vermiştir.

¹¹ Ramazan, Musa. 2001. *Bir Kafkas Göçmeninin Anıları*. Ankara: Kafkas Derneği. [Alıntılar bu baskıdandır.]

¹² Dağcı, Cengiz. 1998. *Hatıralarda Cengiz Dağcı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat. [Alıntılar bu baskıdandır.]

Yazarların anılarında; cephede ve esir kamplarındaki ağır yaşam koşulları yoğun biçimde işlenir. Her iki yazar da hem savaş esnasında hem savaş sonrasında yaşadıkları travmadan kurtulmak için kendilerini sanata vermişlerdir. Dağcı vatan hasreti çektiği yıllarda da memleketine yalnızca düşleri ve düşünceleri ile dönebilmiştir. Ramazan da vatanına hatıralarını kaleme alarak düşünceleriyle dönemeseydi ömrünün sonuna kadar zindanlar içinde kalacağını ifade eder (Ramazan 2001: 12).

2. Musa Ramazan'ın ve Cengiz Dağcı'nın Hatıralarında İkinci Dünya Savaşı

2.1. Savaş Öncesi: Çocukluk ve Gençlik Yılları

Musa Ramazan anılarına doğup büyüdüğü çevreyi anlatarak başlar. Buna göre Ramazan, 1922 yılında Dağıstan'ın Lak Bölgesi'nde dünyaya gelmiştir. Lakların genel özelliklerinden bahseden, çalışkan bir topluluk olduklarını anlatan Ramazan, kendisinin de çocukluğundan beri hareketli bir yapıda olduğunu çeşitli örneklerle belirtir.

Musa Ramazan henüz sekiz yaşındayken dünyaya, topluma ait meseleleri düşünmeye başlar. Özellikle 1925'te başlayan rejime karşı ayaklanmalara, acımasız bastırmalara şahit olur. 1930'da tecrübeli yaşlıların rejim aleyhtarı görüşlerini dinlemesi zamanla onu da bu yönde etkiler. 1933'te ortaokula başlayan Musa Ramazan, iktidar tarafından yapılan tutuklamalara, sürgünlere, ezme ve yıldırma politikalarına, idamlara, din ve millet bilincini yok etmeye yönelik propagandalara tanık olarak büyür. *“Bolşevik İhtilali sonrasında dünyaya gelen Dağıstanlı Musa Ramazan'ın anılarında, büyüdüğü ortamda uygulanan devlet politikalarına ve halkın tepkisine dikkat çekilmiştir.”* (A. Asker ve H. Kahraman 2018: 8) Yazarın çocukluğunda yaşadığı tek sorun dini-millî asimile politikası değildir. Halk aynı zamanda açlıkla boğuşmaktadır:

“O dönemi çok iyi hatırlıyorum. Dükkanlar bomboştu. Hemen hemen her şehirde adı torksin olan bir ya da iki dükkanda bazı şeyler bulunabiliyordu. Bunlardan ise elinde altın, para, eşya ya da kıymetli taşlar bulunanlar yararlanabiliyordu. (...) Para ya da ziynet eşyası bulunmayan anne ve babaların, çocuklarını ölümden korumak için gösterdikleri fedakârlık hiçbir şeyle ölçülemezdi.” (Ramazan 2001: 19)

Cengiz Dağcı da anılarına büyüdüğü, yetiştiği Kızıldaş'ı anlatarak başlar. Kızıldaş'ın fizikî özelliklerinden, doğal güzelliklerinden, orada geçen çocukluğundan bahseder. 9 Mart günü doğduğuna emin olan Cengiz Dağcı yıl olarak 1919'da doğduğunu tahmin etmektedir. Dağcı'nın doğduğu yer ise Gurzuf kasabasıdır. Gurzuf ve Kızıldaş'ı hatıralarında devamlı olarak canlı tutmaya çalışan Dağcı'nın da çocukluğu tanık olduğu kıtlık, yoksulluk, deprem gibi doğal afetler yanında Rus emperyalizminin zulmü ve büyük baskılar altında geçmiştir. Cengiz Dağcı Kızıldaş'ta bu trajedilerin nasıl hissedildiğini anlatır:

“1921-1923 yıllarının açlığını iyi hatırlamıyorum. Oysa açlığın sözü edilirdi sık sık Kızıldaş'ta. Ne ki o yılların trajik ortamında söz gelimi Bahçesaray'a kıyasla açlığın Kızıldaş'ın günlük hayatına trajik bir şekilde nüfuz etmediği kanısındayım. Kızıldaş'ta evsiz ve topraksız aileler olmadığından başka, hayvansız aileler de yoktu. Her aile, en azından, bir sığır, birkaç baş koyun ve keçi sahibiydi. Ama Kırım'daki açlık yıllarının etkisi büyük oldu. Kızıldaş'ın ve Gurzuf'un ekonomisi çöktü. Köylü

mahsulünü kentlerde ve devlete satamaz oldu. Bütün memleket içinden çıkılmaz bir duruma sürükleniyordu.” (Dağcı 1998: 25-26)

Yazar 1933-34 yılları arasında maddi bakımdan büyük sıkıntıların yaşandığını, hayatın zorlaştığını anlatır. Bu yıllar tam bir kıtlık zamanlarıdır. İnsanlar dağıtılacağını duydukları bir ekmeğe için dükkanlara akın edecek kadar açlık içerisindeydi.

İki yazarın da anılarında “kolhoz rejimi”nden ve etkilerinden bahsedilir. Musa Ramazan tatillerde köyüne döndüğü zaman kolhoz çalışmalarını yakından görür. Kolhoz rejimiyle kendi topraklarında maaşsız kalan insanlar birkaç kilo un karşılığında işçi gibi çalıştırılmak zorunda kalmıştır. Hiç kimse durumundan memnun değildir ancak çalışmayanların günlük ihtiyaçlarını sağlamaları imkânsız durumdadır. Devletin ailelerden aldığı verginin de adil bir düzeni yoktur. Duruma göre alınan vergi elde edilen mahsulden daha az ya da daha çok olabilmektedir. Cengiz Dağcı da Akmesic’te yerleştikten sonra yazları köyüne, Gurzuf’a uğrar, akrabalarını ziyaret eder. Yazar, kolhoz rejiminin Kızıldaş’ta 1930’ların başlarında kurulduğunu anlatır. İnsanlar hayatta kalabilmek için onurunu, toprak sevgisini bir yana itmiş, açlıktan ölmemek, ailesini geçindirebilmek için birkaç kilo un karşılığında maaşsız çalışmak zorunda kalmışlardır. Bu duruma tepki gösterenler ise ya sürgün edilmekte ya da tutuklanmaktadır. Cengiz Dağcı’nın babası da bu dönemde tutuklananlar arasındadır. Üç aylık tutukluluk sürecinden sonra ise Cengiz Dağcı da ailesiyle beraber diğer pek çok aile gibi Kızıldaş’tan ayrılmak zorunda kalır. (Dağcı 1998).

Musa Ramazan anılarına II. Dünya Savaşı öncesi dönemde yaşam koşullarının giderek güçleşmesini, güvensizlik ortamını ve artan şiddet politikalarını anlatarak devam eder. Hatıralara konu olan 1930’lu yılların sonlarında Stalin’in “Büyük Tasfiye” adıyla tarihe geçen “temizleme” politikalarının özellikle yönetici kesime yönelik hapis, sürgün, infaz olayları bütün çıplaklığı ile anlatılır. Yaşananlar fiziksel şiddetin yanında insanları manevi olarak da yıpratıcı ve ahlaki değerleri alt sût etmiş bir süreçtir. (A. Asker ve H. Kahraman 2018: 9)

Rus yönetimi baskısı altında geçen bu zorlu yıllarda Dağcı da Ramazan da eğitimini aksatmamıştır. Aileleri bu yönde titiz davranmış ve eğitimlerine devam etmeleri için ellerinden geleni yapmışlardır. Musa Ramazan ortaokulu takdirname ile bitirir ancak yeteri kadar Rusça öğrenmemiştir. O dönemde girmek istediği liseler Rusça bilgisini koşul olarak tutmaktadır. Ramazan bunun üzerine Rusça şartı aramayan bir ticaret lisesine kaydolur. Ramazan bu okuldaki öğretmenlerinin “daha hoşgörülü” davrandığını anlatır. Hoşgörülü olduğunu anlattığı fizik ve kimya öğretmenleri Ukraynalıdır. Yazar lise eğitimini yatılı devam ettirirken kendi gibi Kafkasyalı çocuklarla tanışır, aynı odayı paylaşırlar. Bazı arkadaşlarıyla hafta sonları verilen dans kurslarında eğitimler alırlar. Ağır yaşam koşullarına beraber ayak uydurmaya çalışırlar. Musa Ramazan yazları köyüne döndüğünde para kazanmak için çalışır. Bu koşullar onlarda işlerine dört elle sarılma duygusu uyandırır. Bu süre zarfında Musa Ramazan, lisede ileride savaş döneminde işine çok yarayacak olan gıda uzmanlığını branş olarak seçer (Ramazan 2001).

Cengiz Dağcı da hatıralarında eğitim yıllarından sıkça söz eder. Babası onu Akmesic’te Onikinci Numune Mektebi’ne verir. Dağcı bu okula başladığı günün kendisi için hayatının “dönüm noktası” olduğunu ifade eder. Yazar, uzun zaman geride bıraktığı

Kızıldaş'ı unutamamanın acısını yaşar. Yeni girdiği ortama alışma sıkıntıları ve yalnızlık çeker. İlköğrenimi köyünde ve Akmescit'te Onikinci Numune Mektebi'nde tamamlayan yazar 1936'da Onüçüncü Tam Orta Mektep'e başlar. Dağcı bu yıllarda ilk yazı çalışmalarını kaleme aldığını ifade eder. Ortaokul son sınıftayken öğretmenin aracılığıyla gençlik mecmuasında yazar. Bu tarihten sonra çeşitli dergilerde yazıları ve şiirleri yayınlanmaya devam eder. Dağcı, 1937 yılında aynı şehirde ortaokulu bitirir ve Akmescit Pedagoji Enstitüsü'nde tarih bölümünde eğitime başlar. Yazar romanlarında da eğitimin önemine dikkat çeker. Hatıralarının pek çok yerinde kendisiyle benzerliğinden bahsettiği *Korkunç Yıllar* romanının kahramanı Sadık Turan'a da babası okumanın çok önemli olduğunu, milletin tarihine, kültürüne sahip çıkan, okumuş, bilinçli gençlere ihtiyacı olduğunu anlatır. Cengiz Dağcı hatıralarında tarih bölümüne kaydolmasının nedenini bilmediğini ifade ederken aslında Sadık Turan'ın babası aracılığıyla bu durumu açıklamış olur (Dağcı 1991).

Eğitim yılları boyunca Kızıldaş ve Gurzuf burnunda tüter Cengiz Dağcı'nın. Yalnızlık, çaresizlik ve özlem onu giderek mutsuzluğa sürükler. Bu duygular Dağcı'nın daha sonra yazacağı eserlerinin de temelini oluşturan duygular olur. Kızıldaş, "*onun duygusal yanını besleyip geliştirmiştir. Akmescit'in sert havası ve zorluklarla dolu yaşantısı ise ondaki dayanıklılığı artırır ve ileriki yıllarda karşılaşıacağı sert, acımasız şartlardan sağ salim çıkabilmesine yardımcı olur.*" (Kocakaplan 2010: 79) 1939 yılının eylülü ise Cengiz Dağcı'nın II. Dünya Savaşı sırasındaki izin haftasına kadar Kızıldaş'ı son olarak gördüğü tarihtir.

2.2 Savaş Dönemi: Askerlik ve Esaret

2.2.1. Sovyet Ordusu'nda Askerlik

22 Haziran 1941 günü Alman orduları Sovyet topraklarına girer ve savaşı ilan eder. Musa Ramazan da olayı radyodan öğrenir. Çok geçmeden 1917-1922 arasında doğmuş olanların hemen askerlik şubelerine müracaat etmeleri istenir. Musa Ramazan o tarihte henüz 19 yaşındadır ve öğrenci olmasına rağmen askere alınır. Cengiz Dağcı da II. Dünya Savaşı başladığında Kırım Pedagoji Enstitüsü'nde ikinci sınıf öğrencisidir. Dağcı o dönemlerde Kırım Türkleri arasında genç bir şair olarak da tanınır. Dergilerde şiirlerini okuyanlar, radyodan sesini duyanlar vardır.

Cengiz Dağcı 1940 yılının aralık ayında Musa Ramazan'dan yedi ay önce Sovyet ordusuna subay olarak çağrılır. Cengiz Dağcı artık hayatında hiçbir şeyin eskisi gibi olmayacağını bu çağrı mektubu ile anlamış olur. Dağcı Kırım'dan ayrıldığı günü, babasının kendisine son acılı bakışını hayatı boyunca unutmaz. Yazar Kırım'dan ayrılışını ve tren yolculuğunu tek tek anlatmaz. *Biz Beraber Geçtik Bu Yolu* romanının kahramanı İsmail Tavlı'nın teyzesine yazdığı mektubundan aynen nakleder. Dağcı ve onun gibi askere çağrılan pek çok genç uzun süren bir tren yolculuğu ile çeşitli duraklarda dura dura nihayetinde Kışinev'e nakledilirler. Kışı uzun yürüyüşler ve stratejik, siyasi derslerle geçirirler. Dağcı, bu süreçte altı aylık bir tank kursu eğitimi de alır (Dağcı 1998).

Musa Ramazan ve arkadaşları da orduya çağrıldığı tarihten itibaren yoğun bir askerî hazırlığa başlarlar. Kışlalarda bütün gün çalıştırılırlar. İki ay devam eden bu sürecin sonunda Musa Ramazan Mahaçkala yakınında bulunan 905. Topçu Alayı'na

verilir. Beraberindekilerle sürekli hareketlere katılır. Bir gece Musa Ramazan ve ordudaki diğer askerler hep beraber yine tam teçhizatlı vaziyette bir harekate doğru yol alırlar. Amaçları ilerleyen Alman birliklerini Sivastopol önlerinde durdurmaaktır. Ancak konvoylarına Alman Hava Kuvvetleri'nden saldırılar olur. Bu saldırıların ardı arkası kesilmez. Cephede günler gelip geçerken ölen ve yaralanan arkadaşları da olur. Bu ortamda günlerin geçişini fark edemezler çoğu zaman. Almanlardan hareket olmadığı anlarda ise her an olabileceği düşüncesiyle tedirginlik yaşarlar. Nadir anlarda rahatlamaya çalışırlar. Sığınaklarda müzisyen ve şarkıcı arkadaşlarıyla eğlenmeye, dışardaki ağır atmosferi üzerlerinden atmaya çalışırlar (Ramazan 2001: 29).

Cengiz Dağcı da aynı mutsuz, umutsuz ve özlemle geçen günlerin acısını yazarak üzerinden atmaya çalışır. Defterine şiirler karalar. Yazdığı şiirlerden birini “*Karargâhta Bahar*” başlığıyla ordu gazetesine postalar ve gazetede yazısı yayınlanır. Yazarın “politruk” olarak Rusçasından ifade ettiği siyasi komiser bu yazıyı görür, Dağcı'ya yazıyı sorar. Cengiz Dağcı bu durumdan önce endişelenir ancak sonrasında *politrukun* yazıyı beğendiğini görür. Bu şiir Dağcı'ya bir anlamda “itibar” kazandırır. Bu yazı Cengiz Dağcı'nın ordu içinde bülten işleriyle ilgilenmesini sağlar. Ancak orduda duvar gazetesinde geçen bu “huzurlu günler” uzun sürmez. Bir gece Alman uçaklarının Sivastopol'ü ve Kiev'i bombaladıkları haberi gelir. Alman ordu birlikleri ülkenin içlerine doğru ilerlemektedir ve Dağcı kendi milli ordusu olmayan bu toplulukta milli kimliğini bir tarafa bırakıp üstündeki Sovyet üniformasıyla cepheden cepheye gönderileceği günleri beklemeye başlar. (Dağcı 1998).

Musa Ramazan da bu işgal sürecinde çeşitli karargahlarda hareketlere gönderilmektedir. Hayatî tehlikeler atlatır. Aç, susuz ve uykusuz günler geçirir. Almanların çeşitli baskınlarına rağmen Aralık 1941 ile Ocak 1942 arasındaki bir aylık süreçte Sivastopol'u korumayı başarmışlardır. Ancak yılbaşı ile beraber Almanların hava saldırıları artar ve bu durum Sovyet güçlerinin büyük zayıf vermelerine neden olur:

“Her gün yüzlerce, hatta binlerce Sovyet askeri Almanlara esir düşüyor veya öldürülüyordu. Almanlar, Rusları zayıf oldukları bölgeden kuşatıyor, kitle halinde esir alıyor ya da imha ediyordu. Nitekim Almanların 1942 yılındaki hava saldırıları, Sovyetlerin büyük zayıf ve esir vermelerine neden olmuştu. Bu kez alınan esirler arasında ben de vardım.” (Ramazan 2001: 33)

Musa Ramazan Almanlara esir düştüğü anın ayrıntılarına girmekten Cengiz Dağcı esir olarak alındıkları anı öncesi ve sonrasıyla ayrıntılı bir şekilde anlatır. Dağcı ve beraberindeki askerler, temmuz ayının sonlarında gerçekleşen bir harekatta Alman askerleriyle karşı karşıya gelirler. Ateşlerin, uçakların tozu dumana kattığı gecede top ateşleri yarım saat boyunca sürer. Ateş fırtınasından kaçmaya çalışan Dağcı ve diğer askerler bilmedikleri bir yerlere doğru kaçar ve üç gün boyunca kaçıp kurtulmaya çalışırlar. Çünkü “*yaşama cesaretini, ölümden kaçıp korunma gücünü herkes kendinde arayıp bulacaktır*” (Dağcı 1998: 98). Ancak kaçtıkları yerlerde de çatışmanın ortasına düşerler. Kaçarak geçen günlerin ardından grup, Bug Nehri kıyısına varır. “Savaşın habersiz, sessiz sakin akan” nehrin karşısının “kurtuluş” olduğunu düşünen askerler o kıyıda Almanlara esir düşerler (Dağcı 1998).

2.2.2 Alman Kamplarında Esaret

İkinci Dünya Savaşı'nın en trajik dönemlerini esir kamplarındaki günler oluşturur. İnsanlık dramlarının yaşandığı bu kamplar çok sayıda kaybın yaşanmasına da sebep olmuştur. “*Savaş yıllarında (1941-1945) 32 milyon askerin 5 milyon 734 bin 528'i esir düşmüştür. Alman arşiv istatistiklerine göre esir düşenlerden 280 bini kamplarda ölmüş, 1 milyon 157 bini firar etmeye teşebbüs ettiği için idam edilmiş, geride kalanları ise Almanya'nın madenlerinde, fabrikalarında ağır işlerde telef olmuştur. Yalnızca 1941 yılının Ekim-Aralık aylarında 400 bin Sovyet esiri, Alman esir kamplarında telef olmuştur.*” (Edi 2019: 1398). Stalin'in esir düşen Sovyet askerleri için verdiği beyanlar sonucunda askerler “vatan haini” damgası yemişler ve yurtlarına bir daha dönememişlerdir. “*Sovyet rejiminin sürgün ve katliam politikası İkinci Dünya Savaşı sonrasında da devam etmiştir. Daha çok Türkçe konuşan ve Müslüman olan nüfus bu politikadan nasibini almıştır.*” (Edi 2019: 1399). Bu acı tabloların yaşandığı günler yazarların hatıralarında da geniş yer tutar.

Musa Ramazan'ın anılarının büyük bölümünü Alman esir kamplarında geçirdiği günler kaplar. Divanköy'de toplanan binlerce esirin arasında o da vardır. Alman kumanda birlikleri tarafından gruplar halinde ilk olarak cepheden uzaklaştırılarak Bahçesaray'a doğru götürülürler. Musa Ramazan kendilerinden önce de bir grup esirin getirilmiş olduğu, açlığın ve sefaletin hüküm sürdüğü esir kampında aynı zamanda soğuk havada ısınmaya, uyumaya çalışır. Musa Ramazan esir olarak götürüldükleri bu ilk yolculukta çektikleri zorlukları şu şekilde anlatır:

“Almanlar çeşitli aralarla nöbet değiştiriyorlar, ama bizlere dinlenme fırsatı vermiyorlardı. Bu gidiş sırasında yaralı olanlar güçlük çekiyordu ancak onlara yardım etme olanağı bulamıyorduk. O ortamda yardım olanağı bulan yaralı çok azdı, zira her esir ancak kendini sürükleyecek güce sahipti. Yürüme gücünü yitirenlerin sonu belliydi. Düştüğü yerde kafasına bir kurşun sıkılıyor, öldüğü yerde bırakılıyordu. (...) Bütün bu süre içinde, insanoğlunun dayanma gücünün ne kadar fazla olduğunu gördüm.” (Ramazan 2001: 33)

Cengiz Dağcı ise esir alındıktan sonra yaklaşık iki yüz esirle beraber Kirovograd kampına nakledilir. “Yorgunluğuna rağmen gücünü ve yaşama iradesini henüz yitirmemiş” olan Dağcı iki ay geçirdiği bu kamptan diğer esirlerle birlikte Uman kampına sürülür:

“Kirovograd-Uman yolunu geçmiş olanların sayısı kesinlikle ne kadardı bilmiyorum; yalnız şunu söyleyebilirim sayıları on bindeyse, on binin ancak üç bini ulaşabildi Uman esirler kampına. Takatten kesilip kitlenin gerisinde kalanlar arkadan sıkılan kurşunlarla öldürüldü, cesetleri yolun yer yer topuğu, yer yer de dizi aşkın çamurları içinde kaldılar. Fiziksel ve psikolojik işkence ve ölüm kampa ulaştıktan sonra da sona ermedi.” (Dağcı 1998: 109)

İlk zamanlar kendi milli savaşını vermediği için esir düştüğüne de hayıflanmayan hatta Sovyet düşmanı olan herkesten medet uman halk gibi bu duruma yer yer sevinen Dağcı'nın, Nazi zulmünü idrak etmesi çok uzun sürmez. Bin kadar esir

aç, susuz ve çoğu yarı çıplak halde karlı yollardan geçerek kampa ulaşırlar. Dağcı insanoğlunun ne kadar alçalabileceğini, insanın bir başka insanın acısından nasıl haz duyabileceğini o yolda idrak ettiğini anlatır (Dağcı 1998: 109).

Bir diğer esir kampında günleri geçmekte olan Musa Ramazan, hayatta kalabilmek, yaşamak için "çalışmak" zorunda olduğunu anlar, bu düşünceyle kendine bir görev edinmeye çalışır. Çalıştırmak için esir almaya geldiğini gördüğü Alman askerlerine adını yazdırır ve kendisine verilen vagonlar etrafındaki demir parçalarını toplama görevini büyük bir azimle yerine getirmeye başlar. Görevi esnasında başlarında iki Alman askeri de nöbet tutmaktadır. Musa Ramazan'ın burada askerlerle ilgili düşünceleri dikkat çekicidir. Yazar, "*Yaşlıca insanlardı, sanırım evli ve çocuk sahibi idiler. Onların da birer insan ve vicdan sahibi kişiler olabileceğini düşünüp var gücümle çalışmaya başladım.*" ifadeleriyle Dağcı gibi "onların da insan" olduğunu, insafa gelebileceklerini düşünür (Ramazan 2001: 34).

Musa Ramazan askerler hakkındaki düşüncesinde haklı da çıkar. Alman askeri termosunda kalan yemekleri Ramazan'ın konservesine doldurur ve bir de sigara verir. Ramazan, "sarf ettiği emeğinin karşılığını almış" olmaktan mutluluk duyar. İlerleyen günlerde Ramazan'ın üstün bir çalışma gücü gösterdiğini fark eden askerler onun başka görevlere getirilmesi konusunda da aracı olurlar. Ramazan, çalışkanlığı ve sarf ettiği emeği sayesinde duvar diplerinde, rüzgârdan ve soğuktan korunmaya çalışarak geçen günlerini geride bırakır ve kamp içinde bir barınakta kalma şansı bulur. Barakadaki görevi sayesinde yemeği ve içeceği de rahat şekilde karşılanır. Pişirdiği kemiklerle esirlere de ilk defa sıcak yemek ve çorba dağıtılmasını sağlar (Ramazan 2001: 34) .

Musa Ramazan, kampta geçen günlerinde vicdansız Alman subaylarının uygulamalarına da şahit olur. Atış talimleri yapan Alman subaylar, Ramazan'ın da içinde bulunduğu esirler hedefteyken ateş edip onların duyduğu korkuyla eğlenirler. Alman subaylar için esirlerin yaralanması veya ölmesi hiç önemli değildir çünkü sadece kendi eğlencelerini düşünürler. Onlar için esirlerin insanî bir yönü yoktur. Bu eziyet dolu işkencelerden keyif alarak vakitlerini geçirirler. Musa Ramazan bu gibi olaylarla Alman subaylarının ne kadar gaddar ve acımasız olduğunu, sadece kendilerini üstün gördüklerini yakından idrak eder. Yine tanık olduğu bir olay da esirlerden birinin ihtiyacını gidermek gibi basit bir eylemi gerçekleştirirken başına gelen olaydır:

"Önceleri bu tuvaletin çevresinde açlıktan, dizanteri ya da başka hastalıklardan ölen esirlerin şişmiş cesetleri bulunuyordu. Sonra bunlar açılan büyük bir çukura atılarak kaldırılmıştı. (...) Kamp komutanı açık tuvalette çömelip abdestini yapmakta olan bir esir gördü. Anlaşılan manzaradan pek hoşlanmamıştı. Derhal içeri girdi ve aldığı bir mavzerle nişan alarak ateş etti. Zavallı esir aldığı ölümcül yara ile belki ölü, belki de yaralı olarak çömeldiği tahtaların arasından çukura yuvarlandı." (Ramazan 2001: 40)

Musa Ramazan, komutanın, askerlerine bu olaydan sonra hiçbir şey olmamış gibi esiri alıp başka bir çukura gömmelerini emretmesine, komutanın insanlıktan, insanlık içgüdülerinden bu kadar uzaklaşmış olmasına şaşırır. İnsanların savaş

esnasında “saklı olan vahşiliklerini” ortaya çıkarmalarına tanık olduğu bu olaylar onu sarsar (Ramazan 2001: 48).

Alman ordusunun benzer insanlık dışı uygulamalarına Cengiz Dağcı da şahit olur ve yaşadıklarının etkisinden uzun süre kurtulamaz. Kampta vaziyet gün geçtikçe kötüleşir. Etrafta yatan esirlerin ölmüş oldukları birkaç gün sonra ceset kokuları çıkmaya başlayınca anlaşılır. Ölüler birbiri üstüne yığılı vaziyette durur. Her gün yüzlerce esir açlık, susuzluk ve hastalıklardan ölür. Dağcı insanoğlunun acımasızlıkta, vahşilikte varabileceği noktaları görmenin şok etkisini hisseder:

“O cehennemî çukurdan, sonraları da Uman kampının barakalarından sağ çıkıp hayatta kalabilmiş kimseler var mı yok mu, bilmiyorum. (...) Almanların bizlere karşı insan dışı davranışlarının sebebi neydi? Kolay yanıtlanabilecek bir soru değildi bu. (...) Aklımın erdiği bir şey varsa, kendimi de aralarında bulduğum insanların suçsuz olmaları ve suçsuz insanların en korkunç ölümlerle öldürülmeleriydi.” (Dağcı 1998: 110)

İnsanlık duygularını yitiren askerler esirlere hem fiziksel hem psikolojik şiddet uygularlar. Kamptan kampa sürüklenen esirler yaya vaziyette götürülür. Yolda açlıktan ve halsizlikten yere düşenler ölüme terk edilir. Kirovograd kampından Uman kampına bu şekilde gelen Dağcı da yanındaki diğer esirlerle birlikte burada bir barakaya yerleştirilir. Kamptaki koşulları *Korkunç Yıllar* romanında anlatan yazar hatıralarına daha fazla bir şey eklemek niyetinde olmadığını belirtir. Dağcı Azrail’i sürekli başlarının ucunda hissettikleri kamptaki ortamı birkaç maddede şu şekilde ifade eder:

“Ortadan geçen geniş toprak yolun her iki tarafında altı baraka. On iki barakanın her biri geniş meydanlı. Her barakanın çifte kanatlı ahşap kapısı dikenli tellerle örtülü. On iki barakayı içeren kamp on metre kadar yüksek dikenli tellerle çevrili. Her barakanın önündeki meydanın bir ucunda ayakyolu için uzunlamasına kazılmış derin hendekler; öbür ucunda iki kazan ve her kazanın yanında iki aşçı.” (Dağcı 1998: 111)

Musa Ramazan Kırım’da geçen harekât günleri bittikten sonra diğer esirlerle bölgedeki başka kamplara gönderilir. Ramazan esir kamplarında giderek daha vahim durumlarla karşılaşmaya başlar. Bazı bölgelerde adeta “ölüme terk edilmiş” esirler görür. Hemen her sabah etrafta beş altı ceset ile karşılaşılır. Bir süre sonra da durumu kanıksarlar. Şehirdeki hapisanelerin de esirlerle dolup taşıdığı haberini alırlar. Musa Ramazan kapalı, hapisaneyi andıran esir kampında geçirdiği on beş günün sonunda çalışma kamplarına götürülecek “şanslı” kişiler arasına seçilir. Çalışma kampında o günün verilen görevi ne ise onu yerine getirmekle yükümlüdür. Musa Ramazan çalışma kampında açılığa başlar. Yazar bu kamptaki gözlemlerini de aktarır. Kendisinin yemek hazırlamakla görevli olduğu kampta esirlere altından kalkmaları çok güç olan ağır işler yaptırılır. Kırım’daki işler bitince tekrar hayvan vagonlarına bindirilir ve bir bilinmeze doğru götürülürler. Musa Ramazan’ın bu vagonlarda yaşadıkları ve tanık olduğu sahneler savaşın insanlık dışı boyutunu somutlaştıran örneklerdir:

“İlk günlerimiz ahlal vahlar arasında geçti. Her şeyden zor olanı, tuvalet ihtiyacımızın giderilmesiydi. Buna zorunluk duyanlar; önce gübre üzerindeki samanları kaldırıyor, daha doğrusu sıyırıyor, daha sonra gübreyi

eşeleyerek açtığı çukura ihtiyacını yapıyor ve ardından gübreyi üstüne örtüp, samanları yerine iteledikten sonra üstüne oturuyordu. Başka bir seçeneğimiz yoktu. Vagonlarda açılan pencere yoktu. (...) Daha ilk gün vagonun içini ağır bir hava kaplamıştı. Her gün biraz daha gücümüzü yitiriyorduk.” (Ramazan 2001: 43)

Vagonlardan indirilirlerken açlık, yorgunluk ve güçsüzlükten esirlerin çoğu hareket etmekte güçlük çeker. Sürünür halde trenden inmeye çalışan esirlere Alman askerleri daha da hor davranırlar. Vagonlardan cesetler çıkarılır. Kalan esirler de artık yaşama ümitlerini yitirmeye başlarlar. Yazar Sovyet esirlerin böylesine insanlık dışı muameleye maruz kalmalarının tek sorumlusunun Stalin olduğunu ifade eder. Zira Stalin, düşman eline geçen bütün Sovyet askerlerine esir düşmemek için intihar etme emri vermiştir. Esir düşenler bu emri yerine getirmemişlerdir. Zaten Rusya'ya dönmeleri mümkün değildir. Esir düşen Sovyet askerlerinin bu çıkmazları Almanlara savaş hukukunu çiğneyerek esirlere en akla gelmeyecek işkenceleri yapıp egemen olma duygularını tatmin etme imkânı verir.

Zorlu tren yolculuğu nihayet Polonya sınırına yakın Proskurov kenti civarındaki bir kampta son bulur. Ezizetlere ve acılara nasıl dayanabildiklerine inanamayan Musa Ramazan da buradaki yeni kamp alanına getirilir. Buradaki kampta açlık ve hastalığın hat safhada olduğunu ve hemen her gün 5-10 kişinin öldüğünü, toplu mezarların kazıldığını öğrenirler. Her gittikleri kampta vaziyetleri daha da trajik bir hâl almaktadır. Büyüklüğü sebebiyle her milletten esirin gruplaşabildiği kampta Musa Ramazan da Kuzey Kafkasyalılar için ayrılan gruba verilir. Kamptakiler bu süreçte bölgenin yerlisi olan Ukrayna halkının yardımını görürler. Çalışma kampında fırsat buldukça topladıkları sebzeleri halka verip karşılığında postal ve tütün alırlar. Daha sonra bu postallar karşılığında ihtiyaç duydukları temel gıda maddelerini halkla değiştirirler (Ramazan 2001:47).

Cengiz Dağcı da benzer nakiller, benzer acılar yaşar. Dağcı ve kader arkadaşları Uman kampından kamyonlarla başka bir kampa doğru götürülürler. Kim tarafından, neden, nereye götürüldüklerini bilmeden zorlu bir yolculuk geçirirler. Kamyon, yorgun ve bitkin esirlerle doludur. Çoğu yarı çıplak, yalın ayak, ayakta güçle durabilecek vaziyette kamyonlara tıklılmıştır. Dağcı sürüldüğü diğer kamplarda giderek daha acı olaylara tanık olur. Kış mevsiminin de bastırmasıyla zorlaşan şartlar esirler için çekilmez bir hale gelir. Dağcı geceleri yatarken yanındaki esirin ölü mü diri mi olduğunu dahi anlayamaz hale geldiklerini çünkü her sabah yeni cesetlerin ortaya çıktığını aktarır. Cesetler yığın halinde üst üstedir. Hayatta kalmayı başaranlar ise aslında “henüz ölmemiş ölüler”dir. (Dağcı 1998: 112) Dağcı esir kampında cesetlerle, ölümle iç içe geçen bu günlerinde insanlığı sorgular. Yaşamaya dair bir mutluluk kalmadığı gibi artık kurtulacaklarına dair umutları da yoktur. Bunun yanında Cengiz Dağcı, zaman zaman okur-yazar olmasının, sanatçı kişiliğinin yararını görmüştür. Kampta kötü durumdaki binlerce esir arasından Alman subay Schultz tarafından hizmet eri olarak seçilmesinde etkili olan durumlardan biridir bu. Bu sayede kamp kumandanlığı bürosunda memurluk yapar. Çavuş Schultz'un yanında yaklaşık bir ay süren hizmet erliği görevi sonunda Dağcı her ne kadar bedence eski gücüne kavuşmamış olsa da ruhça sağlam bir hale gelir:

“Öncesinden çok daha sağlam bir ruhla çıkıyordum Uman esirler kampından; yalnızca açlığa ve sefalete değil, her şeye hayatımın en büyük tragedyası olan yurdumu ve milletimi kaybetme acısı ve tehlikesine bile, dayanacak ve karşı koyabilecektim.” (Dağcı 1998: 120)

Musa Ramazan da çalışkanlığı ve aşçılığının yanında okumuş, sanatçı kişiliği sayesinde kampta hayatlarını değiştiren birtakım durumlar yaşar. Kamplarına Berlin'deki Kuzey Kafkasya Milli Komitesi üyesi Ali Şahan gelir. Esirler arasından tahsilli olanlardan bir grubu seçer. Musa Ramazan da bu vesileyle Ali Şahan Bey'in seçtikleriyle beraber bu kamptan çıkarılır. Polonya'nın Keltz şehrine getirilirler. Buradaki kamp onlara “insanlığı hatırlatan” bir kamptır. Temizlenip yemek yeme şansı bulurlar. Daha sonra Musa Ramazan ile beraber bir grup Berlin'e yakın Wustrau kampına yollanır. Esirler burada birtakım eğitimler alırlar. Daha ziyade nasyonal sosyalizm, II. Dünya Savaşı tarihi hakkında verilen bu eğitimler çoğunlukla tahsillilerin, aydınların olduğu esir kamplarında gerçekleşir. Bu eğitimlerdeki amaç, aydınları Sovyet rejimine karşı çıkıp Almanlarla iş birliği yapmaya ikna etmektir (Ramazan 2001:54).

Savaşın gidişatının haberini alan esirler, Almanların işgalden istedikleri sonucu alamadıklarını, dirence karşı koymakta zorlandıklarını ve ilerleyemediklerini öğrenirler. Kafkasya'daki Alman birliklerinin esir düşmemek için geri çekildiği söylenir. Bu durum Ruslara karşı Alman işgaline yardım etmiş olan Kafkas milletlerini tedirgin etmiş ve Kafkasya'dan topluluklar göç etmeye başlamıştır. Göç eden toplulukların arasında savaştan önce profesyonel folklorcu olarak çalışmış genç kız ve erkekler de vardır. Musa Ramazan kendi kamplarına getirilen bu folklorcularla tanışır. Kafkas müziğine ve oyunlarına hep tutkun olan Ramazan Alman ordu birliklerine çeşitli gösteriler için çalıştırılacak olan bu kişilerle tanışmaktan büyük mutluluk duyar ve kendisi de gruba davulcu olarak dahil olur. Çok iyi davul çalmasını bilen Ramazan kendine bir davul yapar ve çalışmalarına başlarlar:

“Günler gelip gidiyor, bizler bitmeyen bu savaşın ağırlığı altında üstlendiğimiz görevleri devam ettirerek yaşam savaşı veriyorduk. Ben öğleye kadar nakil ve temizlik görevimi yerine getiriyor, öğleden sonra da halk oyunları çalışmalarına bizzat katılarak oyun gücümü arttırıyor ve ekip elemanlarına uyum sağlıyordum. Ne var ki, kampın dışında her gün müttefikler tarafından yerle bir edildiğini öğrendiğimiz şehirler ve ölüm haberleri geleceğimizi tehdit eder olmuştu. Halk oyunları ve müzikle bu endişelerimizi giderme çabamız gün geçtikçe yetmez oluyordu.” (Ramazan 2001: 58)

Musa Ramazan ve ekip arkadaşlarının törenlerdeki gösterileri beğeniyle karşılanır. Çalışmalarını arttırırlar. Bu süreçte 1944 yılının yazında bir buçuk aylığına çalıştırılma zorunluluğu nedeniyle çeşitli yerlere gönderilirler. Ramazan da Grand See şehrinde Karla adındaki bir çiftçinin yanına nakledilir. Yazar zengin bir çiftçi olduğunu düşündüğü Karla'dan hep iyilik görür. Yanında geçirdiği iki ay kadar süre boyunca Karla ona iyi davranır, yemeğini, ihtiyaçlarını eksik etmez. Alman yetkililere onun hakkında olumlu raporlar verir. Ramazan, yanlarından vedalaşarak ayrılırken de Karla'nın ve eşinin ona daima “şefkatle” davrandığını vurgular. Bir süre sonra kampa, arkadaşlarının yanına geri dönen Musa Ramazan, ekibiyle çalışmalarına tekrar başlar.

Bu arada Almanların yavaş yavaş geri çekildiklerini, savaşı kaybetmekte olduklarını da herkes anlar. Son zamanlarda sürekli yeni haberler ve emirler gelir. Son gelen bir emirden erkek esirlerin Doğu Prusya'ya sevk edileceği öğrenilir. Burada da esirlere çeşitli işler yaptırılır. Bu süre zarfında artık işlerden, bitmeyen yolculuklardan ve bilinmeyen bir geleceğe doğru yol almaktan psikolojik olarak yorgun düştüklerini hissederler:

“Bulduğumuz yerde bizlere verilen görev bitmek üzereydi. Vatanımızdan binlerce kilometre uzakta, ne uğruna ve kimler için çabalıyoruz diye düşünüyor, vatan ve bağımsızlığın ne olduğunu daha iyi anlıyorduk.” (Ramazan 2001: 67)

Esirler Prusya'dan sonra İtalya'ya gönderilirler. Rus ve İngilizlere karşı oluşturulan birliğin içinde yer alırlar. Musa Ramazan'ın da aralarında bulunduğu Kafkas halk dansları ekibi ayrı olarak Sutrio adlı köydeki bir eve yerleştirilir. Burada hazırlıklarını artırır ve daha çok gösteri yapmaya başlarlar. İhtiyaçları tamamen Almanlar tarafından karşılanır. İtalya köylerinde sergiledikleri gösteriler herkesi coşturur ve alkışlarla karşılanır. Kafkas ekibi kendi içlerinde gerçekleşen düğünlerde de gösteriler yapar, milli oyunlarını oynar. Folklor ekibinin bir amacı da Kafkasya'dan kopmuş, sevdiklerinden uzak düşmüş Kafkas gençlerinin vatan sevgisini, millet bilincini, geleceğe yönelik ümitlerini yaşatmaya çalışmaktır (Ramazan 2001: 70).

Musa Ramazan'ın esir kamplarındaki hayatı dahil olduğu halk dansları ekibi ile farklı bir yolda ilerlerken Cengiz Dağcı ise Alman ordusu içinde kurulan “Türkistan Lejyonu”na vatanına dönebilme, memleketini Almanların “desteği” ile Rus baskısından kurtarma umuduyla dahil olur. “*Almanya, siyasi muhacirlerin esirler üzerinde olan nüfuzunu kullanarak esirlerden askeri birlikler kurmaya çalışmıştır*” (Edi 2019: 1399). Böylece artık Dağcı'nın hayatında yeni bir dönem başlar. Dağcı, hayatının bundan sonraki bölümünün nasıl olacağını bilmese de esir kamplarındaki hayatından çok daha iyi olacağını düşünür. Yazar esarete bile olsa Özbek, Kırgız, Kazak ve Türkmen gibi soydaşlarıyla beraber olmaktan mutluluk duyar. En azından yalnızlık çekmeyeceğini, dili, dini, kökeni ve tarihi ortak insanlar ile beraber olacağını düşünür. Sıkıntıya düştüğünde elinden tutacak, ayağa kaldıracak birileri her zaman yanında olacaktır. Esirler, bu lejyonda yoğun subaylık eğitimleri alırlar. Lejyon grubunda yaşam şartları biraz daha düzelir. Artık bir esir kampında değil eğitim kampındadır. Dağcı esir kampındaki gibi ağır şartlar altında olmasa da kendisini ruhen hala esir gibi hisseder:

“Ne desem diyeyim, ne yapsam yapayım ruhum müsterih olmuyordu. Her sabah sırtıma geçirdiğim yabancı üniforma demirden dar bir kalıp gibi sıkıyordu vücudumu dört bir yandan. Ruhum can çekişiyordu. Boğulur gibi oluyordum. (...) Aç değildim, çıplak değildim. Yine de dört bir yandan dikenli tellerle çevrili Uman esirler kampında olduğumu hissediyordum.” (Dağcı 1998: 126)

Ruhunda sırtındaki üniformanın azabını duyan Cengiz Dağcı bu süre zarfında Kırım'ı ziyaret etme şansı yakalar. Verilen izin sayesinde Akmescit'e kadar gelir. Ancak Akmescit onun çocukluğunu, hayatının en güzel günlerini geçirdiği şehir değildir artık. Dağcı, şehre vardığında Alman işgalinin Rus komünizminin karanlık ve korkunç günlerini geride bırakması bir yana daha da ağır bir tabloyla karşılaşır. Hayal kırıklığına

uğrar. Almanlar, halk onlardan medet umarken Kırım'a huzur değil Sovyet rejimini aratmayan bir başka vahşet getirmiştir. Dağcı ailesini, akrabalarını, evlerini dağılmış halde bulur. Gördüklerine dayanamayarak ailesiyle ve Kırım'la vedalaşır. İki haftalık iznini tamamlamadan döner. Bu, yazarın Kırım'ı son görüşü olacaktır (Dağcı 1998).

Cengiz Dağcı Kırım ziyaretinden döndükten sonra Almanya'nın olumsuz gidişatından haberdar olur. Esir kampında gördükleri şiddetten sonra Alman üniforması giymenin psikolojik ağırlığına ve zorluğuna "Türkistan hayali" ile dayanan, Türkistan askeri olmaktan gurur duyan lejyonerler için artık bu hayal de sönmeye başlar. Bu dönemde Dağcı ve beraberindeki esirler kendilerini neyin beklediğinden, sonlarının ne olacağından habersiz, "galibiyet heyecanıyla gözleri dönmüş Sovyet komiserlerinin emirleriyle kurşuna dizileceklerini" düşünürler. (Dağcı 1998: 137) Vatanlarının kurtuluş mücadelesine inançları kalmayan lejyonerler arasında firarlar görülmeye başlar.

1943'te Türkistan Lejyonu Fransa'nın Albi kasabasına nakledilir. Cengiz Dağcı da artık lejyonun içinde kalmak istememektedir. Albi'de Kırım'a dönmek için dilekçe yazar ve isteği kabul edilir. Kırım'a doğru yolculuğa çıktıktan sonra geldiği Varşova'da aylarca bekletilen Dağcı artık Kırım yolunun açılmayacağını da anlar. Cengiz Dağcı Türkistan Lejyonu'nun dağılmasından sonra nerede, nasıl ve ne yapacağını bilmeden boşlukta günler geçirir. Kırım artık Sovyetlerin yönetimindedir. Sovyet lideri Stalin, Almanların elindeki Sovyet esirlerini hain ilan etmiştir. Dağcı için Kırım'a dönmek, tıpkı Dağıstan'a dönme hayali kuran Musa Ramazan'ın düşündüğü gibi ölüm demek, hapisane veya sürgün demektir. Dağcı uzun süren bekleyişlerinin artık sonuç vermeyeceğini, hayallerinin giderek imkansızlaştığını görmeye başlar. Varşova'da bu bekleyiş sürecinde daha sonra eşi olacak Polonyalı Regina ile tanışan Cengiz Dağcı'nın bundan sonraki hayatı bir mültecinin yurt bulma mücadelesi olarak geçecektir.

2.2.3. Alman Yenilgisi Sonrası

Almanya'nın savaşı resmen kaybetmesi üzerine Stalin, bütün esirleri hatta ölüleri bile yurda geri ister. Esirler ise yurda dönmenin ölüm olacağını bildiklerinden İtalya içlerine doğru kaçmaya başlarlar. İtalya'dan ayrılan Kafkas ve Kazak toplulukları da belli bölgelere doğru kaçar. Çok sayıda Kuzey Kafkasyalı, önce İtalya'nın kuzeyindeki Paluzza bölgesinde bulunan İtalyan dağ köylerine yerleştirilir. Ardından da Avusturya'ya, Carinhia'nın Ober Drauburg bölgesine sürülerek, burada Drau nehri vadisine yerleştirilirler. Bu süreçte Rus yönetimin esirleri ülkeye çağırdığı, onlara af ilan edildiği yönünde broşürler dağıtılır. Esirler ise genelde bu sözlere inanmaz ve dönme eğilimi göstermez. Ancak "herhangi bir devlet tarafından istenmeyen" ve İngiliz yetkililerce kandırılıp Sovyet yönetimine teslim edilen esirler giderek daha zor bir durumun içine sürüklenirler:

"Ertesi gün erken saatlerde kadın, çocuk ve erkekler oturma eylemine geçerek, 'Dünya, vatanlarına dönüp ölmek istemeyen bizlere karşı İngilizlerin yaptığı zulmü görsün.' diye slogan atmaya başlamışlardı. O gece üzüntüden kimse uyuyamamış, ölüm sessizliği içinde geceyi geçirmişlerdi." (Ramazan 2001: 77)

Ancak tüm bunlara rağmen İngilizler Drau'da sıkışıp kalan esirlerin ne geçip gitmelerine ne de kalmalarına izin verirler. Uzun süre aç-susuz yaşayamayacak olan esirler dağlara kaçmaya çalışır. İlerleyen günlerde açlık, hastalık ve çaresizlikten insanların bir kısmı İngilizlere teslim olur. İngilizler de onları acımasızca Sovyetlere teslim ederler. Aynı durum subaylara da yapılır. Subaylar bir konferansa götürülmek vaadiyle alınırlar ve aynı şekilde Sovyet yetkililerine zorla teslim edilirler. Teslim edilen halk, sınırı henüz 200 m geçtikten sonra kurşuna dizilir. Bu olaylar tarihe "Drau Katliamı" olarak geçer.¹³ Ramazan anılarının ilerleyen kısımlarında da ara ara Sovyet uyruklu olup Alman ordusunda görev alanların daha sonra hileyle veya zorla Sovyetlere teslim edilmesi sonucu yaşanan Drau Katliamı'nda tanık olduklarını veya duyduğu bazı olayları anlatır. Sovyetler Birliği'ne teslim edilenlerden biri de pek çok kişinin kaderini temsil eden Abdurrahman Şeyhov'dur:

"Kendisi isteğiyle vatanına dönmek için Sovyetlere teslim olmuş. Ne var ki, vatanına değil, Stalin'in emriyle kamplara yollanmış ve Stalin'in ölümüne kadar geçen on yıllık süre içinde en ağır koşullarda yaşam mücadelesi vermiş. Bu süre içinde aralarından birçoğu ölmüş ya da sakat kalmış ve ancak Stalin'in ölümünden sonra serbest bırakılarak, ailelerine kavuşabilmişler." (Ramazan 2001: 131)

Musa Ramazan bir grup arkadaşı ile bu zorlu süreçte kaçmayı başarır. Dağda tüm zorluklara rağmen yaşamlarını sürdürmeye çalışırlar. Ancak vaziyet gittikçe kötüleşir. Yiyecek sıkıntısı bir yana topluluğun içinde doğumu yaklaştırmış hamile kadınlar da bulunmaktadır. Çaresiz durumdaki grup, gördükleri bir çiftlik evine sığınır. Çiftliğin sahibinden yardım isterler. Çiftlik sahibi "iyi kalpli ihtiyar" elinde ekmek, süt ve etle gelir. Karşılığında vermek istedikleri eşyaları kabul etmez. Musa Ramazan Almanların arasında böylesi iyi insanların da kalmış olduğundan duyduğu mutlulukla gözyaşlarını tutamaz. Bu yaşlı adam daha sonra doğum yapmak üzere olan kadınların da yardımına koşar, doğumları için ahırını onlara açar ve dünyaya gözlerini yeni açan bebeklerle annelerini himaye eder:

"Avusturya'da geçen zor günlerimizde bize elini uzatan, bebeklerimizin doğumunda kendi isteğiyle bize yardımcı olan, yiyeceğini bizimle paylaşan, o günlerde herkesin göstermesine imkân olmayan bir cesaretle bizi bağrına basan ihtiyar çiftçi ve ailesini unutmamız imkansızdı. Kendilerine 'yaptığınız iyilikleri asla unutmayacağız. Herhangi bir isteğiniz olursa bizi çocuklarınız gibi kabul edip rahatça söyleyebilirsiniz' dedik. (...) Söylediklerimizi son derece duygulanmış olarak dinleyen ihtiyar ve ailesi gözlerinde beliren yaşları saklamaya çalışmadan hepimizi ayrı ayrı kucakladılar, ne zaman istersek evlerinin açık olduğunu söylediler ve bizi uğurladılar." (Ramazan 2001: 107)

Her iki yazarın da anılarında savaş ve esaret günlerinde yaşananlar içinde en dikkat çeken nokta -her şeye rağmen- insan vicdanını ortadan kaldırmamanın imkânsızlığıdır. Cengiz Dağcı ait olduğu milletin karakterine uygun olarak "*kendisinden*

¹³ Bkz. Durukoğlu, S. ve Salik, S. 2015. "Türklerin Uğradığı İşkence, Sürgün, Katliam ve Soykırımlar Sözlüğü". *AKRA Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*. 3(7), 211-258.

olmayanı öteki bilmemiş, düşkün hallerine acımış, iyi niyet beslemiş ve her şeyden önce 'insan' olarak görmüştür." (Çonoğlu 2012: 23). Geçirdiği zorlu günlerde bu karaktere sahip insanlarla karşılaşmak, nadiren de olsa kendisine de bu gözle bakıldığına tanık olmak onu etkilemiştir. Dağcı hatıralarında ilk esaret günlerinde kamptan kampa götürülme zamanlarında yolda Ukraynalı kadınların kendilerine ekmek ve sigara attıklarını anlatır. Almanya'nın yenilgisi sonrası esir kampından kaçtığı, Sovyet birliklerinden gizlendiği dönemde ise daha sonra evleneceği Regina'nın aracılığı ile Polonyalı Vlade isimli bir adamın evinde saklanır. Evli ve iki çocuk sahibi Vlade esir kamplarından kaçanlara evini açan, onlara barınabilecekleri yer veren birisidir. Vlade, Dağcı'ya sadece evini açmakla kalmaz ona psikolojik olarak da destek olmaya çalışır. Çeşitli edebiyat eserlerinin tercümelerini okuması için getirir. Yazar, yanında kaldığı süre boyunca Vladek'in kendisi için elinden geldiği kadar hayatı çekilir kılmaya çalıştığını ifade eder. (Dağcı 1998: 158) Cengiz Dağcı'nın yaşadığı bu duygu ve düşünceler romanlarına da yansımıştır. "*Romanlarının hiçbirinde Rus ya da Alman milletini, ırkını doğrudan hedef alan tek bir cümlesi yoktur. Failden çok fiile öfkelenen bir yazardır Dağcı.*" (Aslan 2017: 262) Musa Ramazan'ın da esir kampı döneminde anlattıkları düşünülürken özellikle beraberindeki arkadaşlarına, hamile kadına, bebeğine yardımcı olan Alman ihtiyar karı koca gibi örnekler Halide Edip'in "Milletler dostumuz, hükümetler düşmanımızdır." sözünün vücut bulmuş halidir.

Bu süre zarfında günler geçmekte, insanlar ya yakalanmakta ya da kandırılıp Sovyetlere teslim edilmektedir. Bunun yanında çeşitli bölgelerden gelen farklı uluslardan göçmenler kendi aralarında göçmen teşkilatları kurarlar, birbirlerinin ihtiyaçlarını karşılarlar. Musa Ramazan ve ekibi ise yapabildikleri ve kendilerini kurtarabileceğine inandıkları tek şeyi, folkloru nasıl sürdürebileceklerini düşünürler. Kendi imkanlarıyla hazırladıkları bir barakada çalışmalara başlarlar. Bir gün müziğin ve gürültünün sesini duyan bir İngiliz subayı provalarına tanık olur. Çalışmaları bittikten sonra onlarla konuşur ve yazılı bir kağıt vererek onlarla ilgileneneğini, bundan sonra kendilerine bir zarar gelmeyeceğini belirtir. Grup üyeleri bu duruma sevinmekle beraber şaşırıp endişe de duyarlar. Zira savaş ortamında kimsenin kimseye, hele de bir İngiliz'e asla güvenleri yoktur. Yine de bugüne kadar hep kötülüklerini gördükleri İngilizlerin içinde de vicdan sahibi ve hoşgörülü kişilerin de var olabileceğine inanmak isterler. Her ne kadar kandırılıp götürülme korkusu hala içlerindeyse de iyi düşünüp şüphelerini dağıtmaya çalışırlar. (Ramazan 2001: 102)

Hazırlıklarının sonunda gösterilerini sergilemek üzere etkinlik düzenlerler. Aralarında İngiliz subayın da bulunduğu kadınlı erkekli bir grup gösterileri izler. Müzikler eşliğinde şarkılar söylenir. Gösteri alkışlarla sona erer. Bu tarihten itibaren Musa Ramazan ve ekibi artık İngilizlerin desteğiyle folklorlarını sergiler. Her ne kadar İngilizlere tam güvenleri olmasa da bu şartlar altında başka çareleri yoktur ve gösterilerini onların desteği ve yardımlarıyla sergilemeye devam ederler. Oyun ekipleri giderek profesyonelleşmeye başlar. Bazı sahne sahipleri gösterilerine belli bir pay karşılığında kendi sahnesini açmayı teklif eder. Bu sayede Almanya'nın çeşitli sahnelerinde folklorlarını sergileyerek yaşamlarını sürdürmeye çalışırlar.

Kamplarda çeşitli ülkelere göç için kabul edilmek üzere işlemler yapanlardan Brezilya, Arjantin, Venezuela, Şili gibi ülkelere göç edenler olur. Balkanlardan kaçan ve genellikle Müslüman olan kişiler ise kayda Türk uyruklu olarak alınmaya başlanır. Musa

Ramazan da bu fırsatı kaçırmayarak Türk kampına dahil olur. Savaşın, esaretin içinde doğan ve adeta yeni dünyanın umudu olan Neclan ve Leyla bebeklerin de büyüdüğü ve iki yaşına geldiği bu dönemde folklor ekibine “Boğaziçi Yıldızları” adını veren grup “eşsiz güzellikteki gösterileri ile acılı milletin kederini bir süre için de olsa unutturur.” (Ramazan 2001: 120)

Kırım’a gidemeyen Cengiz Dağcı için de artık başka bir mücadele başlamıştır. Varşova’da Regina ile tanıştıktan sonra hem Sovyet askerlerinden hem de savaş esirlerini Sovyetlere teslim eden Alman askerlerden kaçış süreci başlar. Dağcı saklandığı kâbus dolu günlerden sonra Regina’nın önerisiyle Varşova’dan ayrılır. Frankfurt’a gelir. Buradan Berlin’e geçen Dağcı Türkistan Milli Birlik Komitesi’nin yayın organı olan Milli Türkistan dergisinde iş bulur. Dergiye gelen şiirlerle ve edebi yazılarla ilgilenir. Bir müddet sonra Regina ile Berlin’den Viyana’ya geçerler. Karşılaştıkları mültecilerle beraber Viyana’dan da ayrılan Dağcı ile Regina İsviçre’ye doğru yol alırlar. Sovyet birliklerine teslim edilmemek için çıktıkları zorlu kaçış yolculuğu onları hem fiziksel hem psikolojik olarak yıpratır. İngiliz ve Amerikan askeri yetkililer Sovyetler Birliği ile yaptıkları anlaşma doğrultusunda tespit ettikleri Sovyet mültecileri zorla ülkelerine göndermektedir. Konvoylar halinde Sovyetlere teslim edilen mültecilerin yolculuğunun sonu ise ölümle biter. Bu korku ve endişeyle ayları geçen Dağcı ve Regina Polonya asıllı ve Regina’nın akrabası olan bir subayın yardımıyla İtalya’daki Barletta Kampı’na getirilirler. Barletta Kampı’na geldikten on ay sonra 1946’nın Ekim’inde İngiltere’ye geçerler. Cengiz Dağcı için İngiltere’de artık bir savaş esiri olarak Sovyetlere teslim edilme tehlikesi kalmamıştır. Artık yazarın içini kemiren tek duygu vatan hasreti olacaktır. İngiltere’de yeni bir hayata başlayan Dağcı ve Regina burada *“bombaların, ateşin içinden sağ çıkarak ölüm ve korku günlerini birlikte aşmış olmanın yanı sıra vatandan, topraktan, akrabadan, dil ve din birliği içinde oldukları insanlardan, anılardan kopmanın yaşattığı kimlik buhranı ile birbirlerine sarılarak kimliklerini yeniden bulmuşlardır.”* (Sınar 2017: 75).

3. Savaş Sonrası: Vatan Hasreti

Savaş sonrasında ülkelerinden ayrı düşen insanlar artık birer “yabancı” oldukları topraklarda hayatta kalma mücadelesi verirler. Savaşın fiziksel zorluklarını en uç noktada yaşayan bu kişiler için artık sürgün hayatının merkezinde bir “yabancılık” ve “yalnızlık” süreci de başlamıştır. *“Göçmen veya sürgün edilen kişi, bulunduğu alanın dışında olduğu için bir yabancıdır. Aynı zamanda bulunduğu yerin başkasına ya da başkalarına ait olduğu gerçeğiyle karşı karşıyadır. Bu gerçeği sürekli zihninde yaşadığı için de yabancıdır.”* (Şirin Öner 2013:37). Bu yalnızlık ve yabancılık psikolojik açıdan zorlu bir süreçtir. Çünkü *“Sürgünü de içeren zorunlu göç başta olmak üzere her göç aslında travmatik bir deneyimdir, zira göç eden kişi doğup büyüdüğü veya sadece tanıdığı ve alıştığı çevreyi arkasında bırakmaktadır.”* (Şirin 2021: 674). Savaş sonucunda ata topraklarından ayrı düşen bu kişiler, hem gittikleri yerde bir “kültürel şok” yaşamakta hem de artık kaybettikleri değerlerine dair “kültürel yas” içine girmektedirler. Bu; toprağa, aileye, arkadaşlara ait bir yas olmanın ötesinde dile, yemeklere, müziklere varıncaya kadar değerler ve gelenekler için tutulan bir yastır (Garza Guerrero, 1974: 410). Bu bağlamda artık Dağcı ve Ramazan için yeni bir mücadele başlar.

Cengiz Dağcı 1946 yılının Ekim ayında asker aileleriyle beraber İtalya'dan İngiltere'ye tahliye edilir. Cengiz Dağcı'nın hayatında yeni bir zaman, yeni bir mekân ama ne getireceği belli olmayan yeni bir başlangıç vardır:

“Ben yeniden doğuyordum. Kolay olmuyordu bu. Doğumlar kolay olmazlardı. Benim doğumum da kolay olmayacaktı; bunu biliyordum. Ben yeniden doğduktan sonra ömrüm de kolay bir ömür olmayacaktı.” (Dağcı 1998: 166).

Musa Ramazan'ın anılarının üçüncü bölümü de yeni bir mekân, yeni bir başlangıç ile, Türkiye'ye göçleri ile başlar. Bu anlamda Türk topraklarında bulunduğu için Musa Ramazan, sürgünün getirdiği yabancılaşma ve yalnızlık duygularını Dağcı kadar zor geçirmemiş olur. Ramazan, 1948 yılının yazında resmi işlemlerin ve uzun bir yolculuğun sonunda Türkiye'ye gelir:

“Türkiye; yaşlı, genç, sakat gibi bir ayırım yapmadan herkesi kabul etti. Bu asil ve insancıl davranış hepimizi duygulandırmıştı. Türkler, vatansız kalmış tüm soydaşlarına, durumlarına bakmaksızın el uzatmış ve onları bağrına basmıştı.” (Ramazan 2001: 139).

Musa Ramazan, Türkiye'ye vardıklarında artık “Müslüman bir devletin sınırları içinde” olmaktan duyduğu mutluluğu anlatır. Türkiye ile ilgili ilk gözlemleri insanların fakirlik içinde olduğudur. II. Dünya Savaşı döneminde ekonomik sıkıntıları artan ülkenin içinde bulunduğu vaziyet yazarın gözlemiyle aktarılır (Ramazan 2001: 142).

Artık evli ve bir çocuk sahibi olan Cengiz Dağcı da bu süreçte Türkiye'ye gelmeyi arzular ama onun Türkiye hayali beklenmedik biçimde yarıda kalır:

“Türkiye'ye gidecektim. Omuzlarımda uzun yılların yorgunluğu ve yüzümde yaşantılarımdan kalma korku, konsolosluğa girdim. (...) Konsolosluk bürosunun memuru Türkiye'de oturan akrabalarımın olup olmadığını sordu. Soru beklenmedikti. Bir an sarsılır gibi oldum. Benim bildiğim kadarı, bütün Türkiye bana akrabaydı.” (Dağcı 1998: 195).

Türkiye'de bir akrabası olmayan Cengiz Dağcı, memurun söylediğine göre Türkiye'de bir akraba tarafından davet almadıkça ülkeye gidemeyeceğini öğrenir. Büyük bir yıkıntıya uğrar, umutları iyice söner ve İngiltere'de yaşamını sürdürmeye başlar. Bu dönemden sonra yazar anılarında İngiltere'deki çalışma hayatını, vatan hasretiyle geçen günlerini, kendini kitaplara, yazmaya vererek ıstırabını dindirmeye çalıştığını anlatır. Geçmişte ve geride bıraktıklarının yokluğunu çok derinden hisseden Dağcı, “*alışkanlık zincirlerinin kopması, kopuş ve çözülüş süreçlerinin sorgulanması, yaşanan kültürel çatışma ve sonrasında farklı olmaya dönük geliştirilen aidiyetlikler*” (Sağır 2012: 49) neticesinde bir “boşluk” hisseder ve bu boşluğu doldurmak için kalemine sığınır.

Musa Ramazan için ise durum daha olumlu ilerler. Ramazan'ın dahil olduğu kafilede Türkiye'ye getirilen göçmenler Tuzla Kampı'na yerleştirilir. Kampta Tatarlar, Azeriler, Türkmenler ve Kafkasyalılar olmak üzere 150 kişi bulunur. Göçmenlere nüfus kaydı yapılır, ekonomik durumlarına ve eğitim seviyelerine göre belli şehirlerde yerleşme hakkı tanınır. Buna göre İstanbul, Ankara, İzmir gibi büyük şehirlere yüksek tahsilli ve meslek sahibi kimseler gönderilir. Musa Ramazan ve beraberindeki halk

oyunu ekibi birbirinden ayrılmama kararı ile Bursa'ya yerleşir. Musa Ramazan, Bursa'ya yerleşir yerleşmez bir iş aramaya başlar (Ramazan 2001:147).

Savaş sonrası esaretten kurtulan Dağcı da vatanından uzak bir “özgürlük” içinde bu sefer farklı bir yaşam savaşı vermeye başlar. Eşi Regina'yı ve çocuğunu Lonra'ya getirebilmek için öncelikle para kazanması, yaşayacakları bir ev tutması gerekmektedir. Yazar, İngiltere'de ilk olarak Kıbrıslı bir Türk'ün lokantasında iş bulur. Dağcı “boğaz tokluğuna çalıştığı” o günlerde sabah dokuzdan gece on bir-on ikiye kadar çalışır. Daha fazla para biriktirebilmek için ustanın evine gidip temizlik yaptığı da olur. Dağcı bir zaman sonra lokantada “aşçıbaşı yardımcısı” yapılır. Bu süreçte eşi Regina ile sık sık mektuplaşır. Yazar hatıralarında bu mektuplara yer verir. Bir zaman sonra eşine ve kızına kavuşan Dağcı çeşitli İngiliz lokantalarında aşçılık yapar. 1946'da Dağcı ile Regina'nın “Arzu” ismini verdikleri kızları dünyaya gelir. Dağcı, para kazanabilmek için çalıştığı uzun yıllardan sonra 1953'te satın aldığı “lokantalı ev”de “Annabelle” isimli kendi lokantasını işletmeye başlar. Bu ev yazarın yirmi bir yılını geçireceği, pek çok eserini kaleme alacağı, Türk edebiyatının ileri gelen yazarları ile tanışıp dostluklar kuracağı ev olacaktır. 1971'de torun sahibi olan yazar, 1988 yılında ise hayatının 53 yılını beraber yaşadığı eşi Regina'yı kaybeder (Dağcı 1998).

Musa Ramazan da Dağcı gibi para kazanabilmek için çeşitli işlerle uğraşır. Ekip arkadaşlarıyla Bursa'da bir grup gencin düzenlediği eğlence gecesinde hazırlıksız gerçekleştirdikleri ufak çaplı bir gösteri onların adeta reklamları olur. Bir anda tanınıp adlarından söz ettirmeye başlarlar ve ilerleyen günlerde Tayyare'de sergiledikleri oyun Türkiye'deki ilk gösterileri olur (Ramazan 2001:150). Bursa'da tanındıktan sonra İstanbul'da çeşitli Kafkasya etkinliklerinde sahne almaya başlarlar. Zamanla Ankara'da da oyunlarını sergilerler. Ünlendikleri ve büyük bir keyifle gerçekleştirdikleri etkinliklerin sürdüğü bu süre zarfında zaman zaman Komünist Rusya'dan gelen bir ekip olarak algılandıkları için sıkıntılar yaşadıkları da olur ama bu durumlar onları yıldırılmaz. Musa Ramazan oyun sergilemedikleri daha durgun dönemlerde de çalışmayı bırakmaz. İnşaat işçiliğine kadar her tür işi elinden geldiğince yapmaya, para kazanmaya çalışır. Bir zaman sonra İstanbul'a yerleşir. Ekipten ayrılmalar, farklı yönere dağılmalar olduktan sonra sona kalan dört erkek ve iki kadından oluşan halk dansı topluluklarıyla çalışmalarına devam ederler. Artık “zor günleri atlatmış, geleceğe ümitle bakmaya başlamış”lardır (Ramazan 2001: 161). 1951'de İstanbul'da Kuzey Kafkasya Yardım ve Kültür Derneği kurulunca onlar da bu dernekte Kafkas halk dansları öğreticileri olurlar. Sürgünle birlikte yaşanan kültürel kopuşa karşı bu danslar bir anlamda kültüre tutunuş olur. Musa Ramazan bu dönemde de birden çok işi yürütmeye çalışır. İstanbul'da akşamları sahne aldığı, sabahları işsiz olduğu günlerde iş öğrenmek için oto tamirciliği de yapar. Bir süre ise bir arkadaşının vesilesiyle sirklerde akrobasi gösterilerine dahil olur. Geçici ve garantisi olmayan bu mesleklerde devam ederken sirkte gösteri sunduğu bir gün tanıştığı Beksultan Bey aracılığıyla kuyumculuğa başlar. Kuyumculuk artık Musa Ramazan'ın ciddi ve şahsi olarak sürdürdüğü meslek haline gelir. İşlerini yoluna koyan Ramazan daha sonra yine tanıdıklarının aracılığıyla evlenir.

Kapalıçarşı'daki kuyumcu dükkanını devralan Ramazan artık eşile ve işiyle düzenli bir hayat sürdürmeye başlar. 1958'de de kızı Müslimat Oya Ramazan dünyaya gelir¹⁴.

II. Dünya Savaşı'nın sonuçlarının yıllarca devam eden etkilerinden biri de sürgün edilen ailelerin ve onların torunlarının hâlâ vatanlarına dönememiş olmalarıdır. *"Toplumsal ve siyasal koşulların yarattığı baskı neticesinde kimlik ve kültürlerini yitirme tehlikesiyle karşı karşıya kalan toplulukların kendi istekleriyle başka bir yere ya da devletin izlediği resmi siyaset çerçevesinde kişilerin grup ve topluluk halinde yaşadıkları yerlerden alınarak başka bir bölgeye temelli yerleştirilmeleri olarak"* (Şirin Öner 2013: 36) tanımlanan sürgün, bu süreçte Türklerin yaşadığı en acı tecrübelerden biridir. Musa Ramazan da her ne kadar işlerini ve hayatını düzene sokup rahata erdiyse de II. Dünya Savaşı başladığından beri bir daha geri dönemediği memleketi Dağıstan'ı, köyünü, akrabalarını hep özler. Bu özlemlerle Ramazan, İstanbul'da 1978'de Şamil Vakfı'nın kurulmasında etkili olur. Her ne kadar ülkesinden ayrı olsa da kendi kültürünü yaşatabilmeye ve göçmen genç nesillere kültürlerini tanıtmaya çalışır. Tarihler 1989'u gösterdiğinde ise Sovyet rejiminin çökmesiyle beraber Musa Ramazan için memleketi Dağıstan'ı tekrar görme umutları yeşerir:

"Doğduğum, gençliğimi tam anlamıyla yaşayamadığım ve II. Dünya Savaşı nedeniyle koptuğum ülkeme özlemim gün geçtikçe artıyordu. Beklediğim davetiye gelir gelmez, eşim ve kızım ile birlikte ülkemi ve akrabalarımı ziyarete gidecektim. (...) 48 yıl önce zorunlu olarak ayırdığım ailemi ve yakınlarımı düşünmeye başladım. Yaşadıklarını bildiğim tüm yakınlarım ve dostlarımın bir listesini yaptım." (Ramazan 2001: 210).

Musa Ramazan köyünü, topraklarını, ailesini ölmeden önce görme imkânı bulur. Dağıstan'da bir televizyonda konuşma yapma şansı dahi yakalar. Oysa Cengiz Dağcı bu imkânı yakalayamamıştır. Hayatının sonuna kadar Londra'da vatanını göremeden yaşar. Vatan hasretini günlük hayatında hiç kullanmadığı Türkiye Türkçesi ile yazdığı romanlarla gidererek, çocukluğunun ve gençliğinin Kırım'ını sonraki kuşaklara aktararak gidermeye çalışır. Ömrünün sonuna kadar bedeni Londra'da, ancak dimağı ve ruhu Kırım'da yaşar (Sınar 2019: 11). 22 Eylül 2011 tarihinde vefat eden Dağcı, Türkiye Cumhuriyeti'nin girişimleriyle ancak vefatından sonra ata toprağına kavuşabilmiştir.

Sonuç

Savaşlar sadece sebebi ve sonucu olan, ülkelerin haritalarını, siyasi egemenliklerini değiştiren vakalar değildir. İnsan hayatını derinden etkileyen, insanın kaderini belirleyen, sıradan hayatın huzurunu fark ettiren, bireyi vatanından-sevdiklerinden-ailesinden kopararak hiç bilmediği topraklara sürükleyen, hayatı alt üst eden bir faciadır. Böyle bir facianın yakın tarihteki en çarpıcı örneği olan İkinci Dünya Savaşı da binlerce insanı savurmuş, insanların hafızalarında derin izler bırakmıştır. Yaşanan zorluklar, çekilen acılar anlatılmak, paylaşılmak ihtiyacını doğurur. Savaşın savurduğu Cengiz Dağcı ve Musa Ramazan da İkinci Dünya Savaşı'nın Doğu Avrupa cephesine tanıklık etmiş ve yaşadıklarını yazıya geçirebilmiş şahsiyetlerdir. *"İçine*

¹⁴ Oya Ramazan hâlen Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Temel Eğitim Bölümü Okul Öncesi Öğretmenliği Anabilim Dalı'nda öğretim üyesidir.

doğduğu trajedi ortamının yurdundan gidinceye kadar tanıdığı, hak edilmeyen büyük zulümler, tarifsiz acılar içindeki insanların sesi"(Eliuz: 129) olan Cengiz Dağcı ve Musa Ramazan diğer yazarlardan farklı olarak "sanatçı" kimlikleri ile öne çıkmaktadırlar. Aynı coğrafyada, birbirini tanımadan aynı kaderi paylaşan bu iki Türk'ün de savaş boyunca sığınağı sanat olmuştur. Musa Ramazan folklorla sığınırken, Cengiz Dağcı da kaleme ve kâğıda sarılmıştır. Yazarların niyeti tanık olduklarını dile getirmek ve geleceğe geçmişlerinden bir hatıra bırakmaktır. Bu "niyet" doğrultusunda her iki yazar da anlatılan dönemlerin insanlarda oluşturduğu acıları ve gerçekleri duygusal bir dille aktarmışlardır.

Zorlu savaş sürecinde Dağcı da Ramazan da Sovyet ordusuna alınır, Almanlara esir düşer, esir kamplarında geçen insanlık dışı dönemlerden sonra vatansız kalır ve bu uğurda mücadele verirler. Her iki yazar da bütün bu yaşanmışlıkları anılar şeklinde ve yine aynı dönemlerde kaleme alır. Dağcı anılarını 1998'de, Ramazan da 2001'de yayınlar. Yaşanılanların yansıdığı anıların vurgu yaptığı yerlerin benzer olduğu görülmektedir. Yazarların anılarında cephede ve esir kamplarındaki ağır yaşam koşulları yoğun biçimde işlenirken dönemin siyasi olaylarına, Stalin politikalarına¹⁵, halkların göç, sürgün ve kimlik bağlamında yaşadığı dramalara yer verilmiştir. Dağcı ve Ramazan gibi aynı kaderi paylaşan insanların yaşadığı trajedileri yazmaları Kara'ya göre Nazi işgaline maruz kalanlardan iki kat daha zorunludur. Çünkü bu coğrafyadaki Türkler sadece Hitler'in değil, aynı zamanda onun kadar acımasız bir diktatör olan Stalin'in de kurbanları olmuştur. "*Dünya tarihinin en kanlı bu iki diktatörünün pençesine aynı anda düşmek gibi talihsizliğe*" uğramışlardır (Kara 2019: 92). Musa Ramazan ve Cengiz Dağcı İkinci Dünya Savaşı'na katılan Türklerin bu acı talihinin bireysel ve duygusal tarihini yazmışlardır. Bahtiyar Aslan'ın ifadesiyle "*Dağcı'nın hafızası bir direnişin sembolüdür, ifadesidir.*" (Aslan 2017: 262).

Savaşı cephede sığağı sığağına yaşamış sıradan insanların anlatıları olarak bu eserler, orduların üst düzey yöneticileri veya devlet yetkilileri tarafından yazılan diplomatik hatıralardan çok daha fazlasını daha objektif biçimde göstermektedir. İncelenen iki eser de tarihin canlı tanıklarının yazmış olduğu anı kitaplarının önemini göstermektedir. Savaşları faciaların ayrıntılarını ve vakaların anlamını bilmeden değerlendirmek zordur. Anılar toplumlara etkileyen olayların bireylerin hayatındaki yansımalarını daha çarpıcı bir şekilde göstermekte ve ayrıntıların bilinmesini sağlamaktadır. Bu anlamda iki Türk'ün anı kitabı devletler arasındaki siyasi hesaplaşmanın masum bireyler üzerindeki etkisini göstermesi bakımından ayrıca anlamlıdır. İki sanatçı da bu eserlerle II. Dünya Savaşı'nda Türklerin yaşadıklarına ışık tutmuşlardır. Özellikle Musa Ramazan'ın eserinin sonunda yer verdiği pek çok fotoğraf, bilgilerin güvenilirlik derecesini artırmış ve eseri tarih araştırmaları için değerli bir kanıt haline getirmiştir. Cengiz Dağcı ve Musa Ramazan bireylerin travmatik anlatıları aracılığıyla yaşananlara zihinlerde kalıcılık kazandırmışlardır.

---

¹⁵ Stalin döneminde Türk Dünyasının ve Türk topluluklarının yaşadıkları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Emine Gürsoy Naskali ve Liaisan Şahin. 2007. *Stalin ve Türk Dünyası*. İstanbul.

KAYNAKÇA

Adilođlu, Adilhan. 2005. *Sovyet Döneminde Karaçay-Malkar Edebiyatı*. Ankara: Başkent Matbaacılık.

Asker, A., Kahraman H. S. 2018. "Dağıstan'dan Türkiye'ye Macera Dolu Bir Yaşam: Musa Ramazan'ın Anılarında İkinci Dünya Savaşı, Harp Esirleri ve Göçmenlik". 3. *Türkistan Kurultayı Kafkasya ve Türkistan'da 1938 Sovyet Katliamı ve Etkileri Göç, Sürgün ve Kimlik*. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Yayınları, 7-25. <https://www.academia.edu/38051853> (Erişim tarihi: 07.08.2022)

Aslan, Bahtiyar. 2017. "Anti-emperyalist Bir Kalem: Cengiz Dağcı". *Vatanı Dilinde Cengiz Dağcı Kitabı*. (Haz. İbrahim Şahin-Salim Çonoğlu), İstanbul: Ötüken Neşriyat, s. 254-262.

Çonoğlu, Salim. 2012. "Cengiz Dağcı'nın Romanlarında Ata Mirası Toprağa Bağlılık". *Karadeniz*. S.13, 11-25. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/155344> (Erişim tarihi:07.08.2022)

Dağcı, Cengiz. 1998. *Hatıralarda Cengiz Dağcı*, İstanbul: Ötüken Yayınları.

Dağcı, Cengiz. 1991. *Korkunç Yıllar*, İstanbul: Ötüken Yayınları.

Durukoğlu, S., Salik, S. 2015. Türklerin Uğradığı İşkence, Sürgün, Katliam ve Soykırımlar Sözlüğü. *AKRA Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, 3(7), 211-258. 325014 (dergipark.org.tr) (Erişim tarihi: 08.08.2022)

Edi, Ahmet. 2019. "İkinci Dünya Savaşı'nda Sovyet Rus ve Alman Ordularında Savaşan Azeri Askerler". *History Studies*, 11/4, Ağustos 2019, s. 1393-1404, Microsoft Word - Edi Ahmet.doc (historystudies.net) (Erişim tarihi: 08.08.2022)

Eliuz, Ülkü. 2017. "Kötülüğün Haritasında Kadın Olmak: Cengiz Dağcı Romanlarında Kadın Karakterler". *Uluslararası Cengiz Dağcı Sempozyumu Bildiri Kitabı*. (Haz. Nurcan Ankey-Deniz Depe), Eskişehir: ESOGÜ Basımevi, s. 112-130.

Garza GUERRERO, C. 1974. "Culture Shock: Its Mourning and Vicissitudes of Identity". *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 11/22: 408-429. download (psu.edu) (Erişim tarihi: 09.08.2022).

Gemici, Nurettin. 2017. "Baymirza Hayit'in Çok Az Bilinen Bir Dostu: 'Hüseyin İkrâm Han'". *Doğumunun 100. Yılında Baymirza Hayit ve Günümüzde Türkistan Tarihi Araştırmaları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*. İstanbul: s.351-363.

Hayit, B. 1987. "Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslâmın Bugünkü Durumu". *On Dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*. C. II S.1, s. 21-32, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/omuefd/issue/20253/215135> (Erişim tarihi:07.08.2022)

Kara, Abdulvahap. 2019. *Gamalıhaç ile Kızılyıldız Arasında Cengiz Dağcı*. İstanbul: TEDEV Yayınları.

Kocakaplan, İsa. 2010. *Kırım'ın Ebedi Sesi Cengiz Dağcı*. İstanbul: TEV.

- Naskali GÜRSOY, E., Şahin, Liaisan. 2007. *Stalin ve Türk Dünyası*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Okay, M. Orhan. 1997. "Hatırat", ss. 445-49 içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XVI. İstanbul: TDV Yayınları.
- Özcan, Ömer. 2005. "Muhaceret Neslinden Bir İsim; Cebbar Ertürk". *Türk Yurdu*. S. 214, s.55-59.
- Ramazan, Musa. 2001. *Bir Kafkas Göçmeninin Anıları*. Ankara: Kafkas Derneği.
- Sağır, Adem. 2012. *Zorunlu Göçler, Sürgünler ve Yol Hikayeleri: Ulupamir Kırgızları Örneği*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Sınar, Alev. 2003. *Türk Hikâye ve Romanında II. Dünya Savaşı*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Sınar Uğurlu, Alev. 2017. "'Korkunç Yıllar'ı Aydınlatan Kadınlar". *Vatanı Dilinde Cengiz Dağcı Kitabı*. (Haz. İbrahim Şahin-Salim Çonoğlu), İstanbul: Ötüken Neşriyat, s. 58-75.
- Sınar Uğurlu, Alev. 2019. "Cengiz Dağcı'nın Kültürel Kökenlerine Bağlılığın Simgesi Olarak Gurzuf ve Kızıltaş". *Doğumunun 100. Yılında Cengiz Dağcı'ya Armağan*. (Ed. A. Sınar Uğurlu-S. Kırılı), Ankara: Bengü Yayınları, s.11-21.
- Şahin, İbrahim. 1996. *Cengiz Dağcı'nın Hayatı ve Eserleri*. Ankara: Ankara Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Şirin Öner, N. A. 2013. Vatansız Bir Halkın Sürgün Deneyimi: Ahıska Türkleri Örneği. VII. *Ulusal Sosyoloji Kongresi Bildiri Kitabı II*. Muğla: s.35-45. cilt_2.pdf (sosyolojikongresi.org) (Erişim tarihi: 08.08.2022)
- Şirin, N. A. 2021. "Toplumsal Bellekte Sürgün: Ahıska Türkleri Örneği". *Karadeniz Araştırmaları*. XVIII/71: 671-688.
- Tavkul, Ufuk. 2016. "İkinci Dünya Savaşında Kafkasya". *İkinci Dünya Savaşı ve Türk Dünyası*. (Haz. Nesrin Sariahmetoğlu-İlyas Kemaloğlu). İstanbul: Türk Dünyası Belediyeleri Birliği (TDBB) Yayınları, s.77-93.